

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ALBRECHT RITSCHL (1822 - 1889)

Υ Π Ο

ΣΑΒΒΑ ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ

Καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὴν θεολογικὴν σκέψιν ἐνὸς προτεστάντου θεολόγου τοῦ παρελθόντος αἰῶνος εἶναι φυσικὸν νὰ γεννήσῃ ἀπορίαν εἰς τὸν ἀναγνώστην. Ἐχουν παρέλθει ὀγδοήκοντα ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ritschl καὶ ἀπὸ τῆς τρίτης ἐκδόσεως τοῦ μεγάλου ἔργου του περὶ τῆς Δικαιώσεως καὶ Καταλλαγῆς, ἡ δὲ προτεσταντικὴ θεολογία ἔχει προχωρήσει εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐπὶ διαφόρων κατευθύνσεων ἢ ἐκεῖναι τοῦ Ritschl. Ἀπὸ τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ ἐξῆς ἐπὶ τῆς θεολογικῆς σκηπῆς τοῦ Προτεσταντισμοῦ κυριαρχοῦν ἡ Διαλεκτικὴ Θεολογία, ὁ Νεοπροτεσταντισμὸς ὑπὸ ποικιλίαν μορφῶν, ἡ θεολογία περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Θεοῦ κτλ. Διατὶ νὰ ἀσχολούμεθα τώρα μὲ τὴν θεολογίαν ἐνὸς ἀνδρὸς ὡς ὁ Ritschl; Ἡ ἀπάντησις εἶναι ἡ ἐξῆς: α) Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία μετέχει τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως ἀπὸ πεντηκονταετίας. Συζητοῦμεν ἀπὸ τοῦ 1920 μετὰ τῶν Προτεστάντων, δὲν ἐφροντίσαμεν ὁμῶς νὰ μελετήσωμεν συστηματικῶς καὶ κριτικῶς τὴν θεολογίαν των, ὥστε ὁ διάλογος μετὰξὺ μας νὰ ἀποκτήσῃ οὐσιαστικώτερον περιεχόμενον. Κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς 19ης ἑκατονταετίας, κατὰ τὴν περίοδον δηλ. τοῦ ρωμαντισμοῦ, ἐκυριάρχησεν ἐν τῷ προτεσταντικῷ θεολογικῷ κόσμῳ ἡ μορφή τοῦ F. Schleiermacher ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος μέχρι τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου ὁ κατ' ἐξοχὴν πατὴρ τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας ὑπῆρξεν ὁ Ritschl. β) Ἡ σύγχρονός μας διαλεκτικὴ θεολογία τοῦ K. Barth ἐν τῇ πλήρει ἀντιδιαστολῇ Θεοῦ καὶ κόσμου, λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, ὠδήγησεν ἐν τῷ πεδίῳ ἰδίᾳ τῶν βιβλικῶν σπουδῶν εἰς ἀντίθεσιν μετὰξὺ ἐσχατολογίας καὶ ἱστορίας, διδασκαλίας περὶ τῶν ἐσχάτων ἀφ' ἐνός, ἐκκλησιολογίας καὶ ἠθικῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐαγγελίου ἀφ' ἑτέρου. Πόσα ἀγαθὰ ἀπεκόμισεν ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ θεολογικὴ σκέψις καθόλου ἐκ τοῦ θεολογικοῦ τούτου ρεύματος εἶναι ἐνωρὶς ἀκόμη διὰ νὰ ἐκτιμηθῇ. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἀπὸ τινος ἔχει ἀρχίσει ἡ ὠρίμανσις τῆς συνειδήσεως τῶν μειονεκτημάτων καὶ ὑπερβολῶν, εἰς ἃς κατέληξεν ἡ θεολογικὴ αὐτῆ κίνησις, μειονεκτημάτων καὶ ὑπερβολῶν, ὀφειλομένων ἴσως εἰς τὴν προσπάθειαν ἀντιμετωπίσεως τῶν εἰδικῶν προβλημάτων καὶ τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐποχῆς μας. Μετὰ τὸν R.

Bultmann, ὁ ὁποῖος εἰς τὸν τομέα τῆς μελέτης τῶν Εὐαγγελίων κατέστησεν ἀδύνατον οἰανδήποτε προσέγγισιν τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ, διὰ δὲ τοῦ ὑπαρξιακοῦ-ἐσχατολογικοῦ συνειδότητος τῆς ἀπολυτρώσεως κατέστησε προβληματικὴν τὴν ἱστορικὴν διάστασιν τῆς Ἐκκλησίας, ἱκανοὶ ἐκ τῶν μαθητῶν του, ὡς π.χ. Käsemann, Fuchs, Bornkamm, Ebeling, Conzelmann κ.ἄ., ἐπιστρέφουν κατὰ τὸν ἓνα τρόπον ἢ τὸν ἄλλον εἰς τὸν ἱστορικὸν Ἰησοῦν (βλ. James Robinson, *A New Quest of the Historical Jesus*, SCM Press, London 1963). Ὡς ἔχουν τὰ πράγματα σήμερον ἐν τῇ κατεχούσῃ τὸν χῶρον τῆς θεολογικῆς σκέψεως βιβλικῇ θεολογίᾳ, ἢ περὶ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ μυστηρίου τῆς λυτρώσεως θεολογία εἶναι ἀδιανόητος ἐκτός τοῦ ἐσχατολογικοῦ πλαισίου· αὕτη ὅμως ἢ κατὰ τὰς ἡμέρας μας ἐπιστροφή εἰς τὸν ἱστορικὸν Ἰησοῦν ὑποδηλοῖ ἐμμέσως ἐπιστροφήν εἰς τὴν πρὸ τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου θεολογίαν, τῆς ὁποίας πατὴρ ὑπῆρξεν ὁ Ritschl. Τοῦτο ἄλλωστε ἀποτελεῖ γενικώτερον νόμον: Ὑπὸ νέαν μορφήν παλαιότερα πράγματα ἐπανέρχονται ἐντὸς νέων πλαισίων καὶ μὲ νέον νόημα. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν ἢ μελέτη τοῦ Ritschl δὲν εἶναι ἀδιάφορος διὰ τὸν σύγχρονον θεολόγον. γ) Εἰς μίαν ἐποχὴν τόσον τετραγαμμένην ὅσον ἢ ἰδικῇ μας, ἐντὸς τῆς ὁποίας καὶ ἡ θεολογία ἐκφράζει ἔντασιν καὶ ἀγωνίαν, ἄς ἐπιτραπῇ νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ ἐπιστροφή εἰς τὸ παρελθὸν ξεκουράζει. Ἡ μελέτη ἐνὸς ἔστω ἐπιφανειακοῦ ἀρμονικοῦ θεολογικοῦ συστήματος ὡς τοῦ Ritschl, κατὰ κάποιον τρόπον ἀναπαύει. Αἰσθάνεται κανεὶς ὡσὰν νὰ βλέπῃ Oscar Wilde μετὰ ἀπὸ ἓν ἔργον τοῦ Beckett ἢ τοῦ Tenney Williams. δ) Τέλος, ὅπερ καὶ τὸ σπουδαιότερον, διὰ τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν ἔχει σημασίαν ἢ ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς ἰδικῆς μας πατερικῆς θεολογικῆς παραδόσεως ἀντιμετώπισις ἐνὸς συγχρόνου προτεσταντικοῦ συστήματος θεολογικῆς σκέψεως. Ἐχομεν τόσον συχνὰ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναγινώσκωμεν ἀναλύσεις τῆς θεολογικῆς σκέψεως συγγραφέων τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς ἢ μεσαιωνικῆς περιόδου, αἱ ὁποῖαι ὑποτίθεται ὅτι γράφονται ὅχι ἀπλῶς διὰ νὰ ἱκανοποιήσωμεν τὴν περιέργειάν μας ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ κυρίως διὰ νὰ μυηθῶμεν εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀντιμετωπίσεως τῶν ἀναγκῶν ἐκάστης ἐποχῆς, ὥστε νὰ πράξωμεν τὸ αὐτὸ δι' ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ τὴν ἐποχὴν μας. Οἰαδήποτε ἐργασία περὶ οἰουδήποτε προσώπου ἢ στοιχείου τοῦ παρελθόντος τῆς Ἐκκλησίας, πού δὲν κατατείνει σαφῶς πρὸς τὸν τελευταῖον τοῦτον ἀντικειμενικὸν στόχον, πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς περιωρισμένης ἀξίας. Ἀπὸ ἐνὸς τοιούτου ἐνδιαφέροντος ἐκκινουῦντες, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἴμεθα ἀδιάφοροι διὰ τὰς προσπαθείας συγχρόνων μεγάλων ἑτεροδόξων θεολόγων νὰ συνδέσουν τὴν χριστιανικὴν πίστιν πρὸς τὸν σύγχρονον κόσμον καὶ τὰς ἀνάγκας του, ἀσχέτως ἂν οἱ θεολόγοι αὐτοὶ εἶχον ἐξ ἐπόψεως θεολογικῆς παραδόσεως διάφορον τῆς ἰδικῆς μας ἀφετηρίαν, καὶ ἂν ἐν μέρει μόνον ἐπέτυχαν τοῦ σκοποῦ των. Καὶ μόνον τὸ ἐγχείρημά των ἀποτελεῖ κάτι τὸ συγκλονιστικόν. Ἀπὸ τὰ λάθη καὶ τὰς ἑλλείψεις τοῦ ἐγχειρήματος των εἶναι

δυνατὸν νὰ διδαχθῶμεν πολλὰ διὰ τὸ ἐπιβεβλημένον ἰδικόν μας θεολογικὸν ἐγχείρημα. Εὐτυχῶς ὅτι καὶ παρ' ἡμῶν ἐπισημαίνεται ἐνίοτε ἡ ἀνάγκη μιᾶς θεολογικῆς ἀναγεννήσεως κατὰ τὸν τύπον τῆς θεολογίας τῶν Πατέρων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Ἡ πεῖρα ἐκ τῶν ἀποπειρῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο ἐπὶ προτεσταντικοῦ ἐδάφους δι' ἓνα ἐκσυγχρονισμόν τῆς θεολογίας, παρὰ τὴν διαφορὰν ὡς πρὸς τὰς προϋποθέσεις μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν προτεσταντῶν, εἶναι ὁπωσδήποτε διδακτικῆ.

*

Περὶ τῆς ζωῆς, τοῦ ἔργου καὶ τῆς σκέψεως τοῦ Ritschl ὑπάρχει πλουσία βιβλιογραφία. Ἐκτὸς ἄλλων ποῦ ἔγραψαν περὶ αὐτοῦ, ὁ υἱὸς του Otto ἐξέδωκε δύο τόμους, 1890-96, ὑπὸ τὸν τίτλον «Albrecht Ritschl's Leben», περιλήψιν τῶν ὁποίων δίδει ὁ ἴδιος εἰς τὸ σχετικὸν ἄρθρον τῆς Realencyclopädie für Protestantische Theologie und Kirche XVII, 1906, σελ. 22 ἐξ. Ἡμᾶς δὲν ἐνδιαφέρει ἐδῶ ὁ βίος τοῦ σεμνοῦ καὶ ἀληθῶς μεγάλου τούτου ἀνδρός. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ θεολογικὴ του σκέψις καὶ ὡς πρὸς αὐτὴν κρίνομεν ἀναγκαῖον νὰ σημειώσωμέν τινα εἰσαγωγικῶς.

Ὁ Ritschl ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὴν ἐγγελευσθῆναι θεολογικὴν Σχολὴν τῆς Τυβίγγης, ὅτε ἐν αὐτῇ ἔμεσουράνει ὁ Ferd. Chr. Baur μὲ τὰς γνωστὰς θέσεις του περὶ τῆς γενέσεως τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Σὺν τῷ χρόνῳ ἀπεμακρύνθη τῶν ἀπόψεων τῆς σχολῆς αὐτῆς καὶ μάλιστα ἔγινεν ὁ κατ' ἐξοχὴν πολέμιος αὐτῆς. Ἡ δευτέρα ἐκδοσις τοῦ ἔργου του «Die Entstehung der Altkatholischen Kirche» (1857) σημειώνει τὴν πλήρη ρῆξιν του πρὸς τὴν σχολὴν τῆς Τυβίγγης, ἀφοῦ ἐν αὐτῷ οὗτος ἐπισημαίνει τὴν οὐσιαστικὴν ἐνότητα τῶν Ἀποστόλων μετὰ τοῦ Ἰησοῦ, τὴν δὲ ἀρχαίαν καθολικὴν Ἐκκλησίαν ἀπέδειξεν ὡς ἐξέλιξιν τῆς θρησκείας τῶν ἐξ ἔθνῶν πιστῶν τῆς ἀρχικῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦ ἔργου τούτου ἔδειξεν ὁ Ritschl τὴν σημασίαν τῆς ἱστορίας διὰ τὴν θεολογίαν. Καὶ διὰ τοῦ μετὰ ταῦτα καθαρῶς συστηματικοῦ θεολογικοῦ ἔργου του διὰ τῆς αὐτῆς ἱστορικῆς μεθόδου ἐζήτησε νὰ δείξῃ τὴν ἀντίθεσιν τοῦ Εὐαγγελίου, ὡς κατενόησε τοῦτο ἡ Μεταρρύθμισις, ἐναντι τοῦ Καθολικισμοῦ, τοῦ Μυστικισμοῦ, τοῦ Εὐσεβισμοῦ, τοῦ προτεσταντικοῦ Σχολαστικισμοῦ καὶ τοῦ Ρωμαντισμοῦ. Θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἰσχυρισθῆ τις ὅτι ὁ Ritschl ἐπὶ ἐνὸς ἐπιπέδου ὑψηλοτέρου ἐκείνου τῆς Vermittlungstheologie (τῆς μεσαζούσης θεολογικῆς γραμμῆς) ἐστράφη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τόσον κατὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῆς φιλελευθέρως θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης, ὅσον καὶ κατὰ τοῦ ἀναβίωσαντος κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα προτεσταντικοῦ σχολαστικισμοῦ, εὐσεβισμοῦ καὶ τοῦ ρωμαντισμοῦ τοῦ Schleiermacher. Ὡς συστηματικὸς θεολόγος ἐδημοσίευσεν σειρὰν μελετῶν (Unterricht in der Christlichen Religion 1875, 1886³, Die Christliche Vollkommenheit 1874, 1889³ κ.ά.). Τὸ σπουδαιότερον ὅμως τῶν ἔργων του εἶναι: «Ἡ Διδα-

σκαλία περι Δικαιώσεως και Καταλλαγῆς» (Die Christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung), εἰς τρεῖς τόμους 1870-74, 1889³. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐξεδόθη ἐπανειλημμένως και μετεφράσθη εἰς πολλὰς γλώσσας. Εἰς τὸν πρῶτον τόμον ἐκθέτει ὁ Ritschl τὴν ἱστορίαν τῆς διδασκαλίας περι δικαιοῦσεως και καταλλαγῆς. Εἰς τὸν δεῦτερον ἐξετάζει τὸ σχετικὸν ἀγιογραφικὸν ὕλικόν, εἰς δὲ τὸν τρίτον ἔχομεν τὴν θετικὴν ἀνάλυσιν τῆς διδασκαλίας ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέως. Ὁ Otto Ritschl χαρακτηρίζει τὸ ἔργον ὡς μονογραφίαν «im grossen Stile» (Ἐνθ. Ἀνωτ., σελ. 26). Εἰς τὸ κέντρον τοῦ τρίτου τόμου, ὡς και ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς δηλοῖ ἐν τῷ Προλόγῳ, ἀπὸ σελ. 170 ἐξ. παρατίθεται ἐν πλήρει σχέδιον Δογματικῆς. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο εὐρίσκονται αἱ κύρια ἀποκλίσεις τοῦ Ritschl ἀπὸ τὴν σύγχρονόν του καθιερωμένην θεολογίαν. Διὰ τοῦτο τὸ μέρος αὐτὸ συνεχέντρωσε τὴν προσοχὴν φίλων και ἀντιπάλων. Ἡ παρ' ἡμῶν ἐκθεσις τῆς διδασκαλίας τοῦ Ritschl στηρίζεται εἰς τὴν ἀγγλικὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου, και δὴ τοῦ περι οὗ πρόκειται τμήματος αὐτοῦ (The Doctrine of Justification and Reconciliation — The Positive Development, Engl. Transl. Edingburgh 1902).

Ὡς συστηματικὸς θεολόγος ὁ Ritschl εἶναι καντιανός, ἀφοῦ ἐν τῇ γνωσιολογίᾳ του διὰ τῶν «ἀξιολογικῶν κρίσεων» (Werturteile) δέχεται δευτάτην ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς πράξεως τῆς πίστεως και τῆς θεωρητικῆς γνώσεως, ἐν δὲ τῷ καθορισμῷ τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας ὡς τῆς προσπαθείας πρὸς ὑπερνίκησιν τῆς δουλείας τῆς φύσεως και τῆς δημιουργίας μιᾶς ἀνεξαρτήτου πνευματικῆς προσωπικότητος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν πάλιν τοῦ Καντίου ἐτόνισεν ὅπως ἰδιαιτέρως τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Κριτικὴ ἱστορικὴ ἀνάλυσις, ἀποφυγὴ τῶν ἀκροτήτων, ἐνδοσκοπικὴ ἱκανότης, ἠθικὸν πάθος και πρακτικὰ ἐκκλησιαστικὰ διαφέροντα συνθέτουν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς σκέψεως τοῦ Ritschl. Οἱ σπουδαιότεροι ἐκ τῶν μαθητῶν και συνεχιστῶν τοῦ ἔργου του ὑπῆρξαν ὁ Kaftan, ὁ Hermann και ὁ Harnack.

Ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ Ritschl ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας δὲν ὑπάρχει ὁμόφωνος γνώμη. Τὸ θέμα ἔχει κάποιον ἐνδιαφέρον και πρέπει διὰ τοῦτο νὰ σημειωθοῦν τινὰ ἐπ' αὐτοῦ. Ὁ K. Barth π.χ. ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ritschl ἀποτελεῖ ἐν ἐπιπέδῳ, ὅχι μιαν ἐποχὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς νεωτέρας θεολογίας, χαρακτηρίζει δὲ τὸ ἔργον κίνημα ὡς μιαν ἀντίδρασιν (Reaktion) και παρουσιάζει τὸν Ritschl ὡς ἀπλοῦν ἐκπρόσωπον τοῦ Διαφωτισμοῦ, θέσαντα τὴν χριστιανικὴν πίστιν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πολιτείας τῶν χρόνων τοῦ Bismark, ὡς πολλὰ εἰπόντα πρὸς τὴν ἐποχὴν του, και οὐδὲν ἔχοντα νὰ εἴπῃ πρὸς ἡμᾶς σήμερον (Die Protestantische Theologie im 19. Jahrhundert, ihre Vorgeschichte und ihre Geschichte, Zollikon, Zürich 1952³, σελ. 598-599). Και ἄλλοι προτεστανταὶ θεολόγοι ἐκ τῶν αὐτῶν ὡς και ὁ Barth προϋποθέσων ἐκκινουῦντες ἀναπτύσσουν ἔτι περαιτέρω τὴν κριτικὴν ταύτην τοῦ Barth (βλ. Walter Klaas, Ritschl's Unterricht in der christlichen

Religion und K. Barth's Abrisse der Dogmatik. Ein Vergleich, in: Antwort. Karl Barth zum 70. Geburtstag am Mai 1956, Zollikon 1956, σελ. 388-398). Διὰ τινὰς ἐξ αὐτῶν δὲν ὑπάρχει χριστιανικὴ διδασκαλία, τὴν ὁποίαν ὁ Ritschl νὰ μὴ ἠρνήθη, διέστρεψεν ἢ παρεγνώρισεν, οὕτως ὥστε νὰ ἀπορῆ τις, κατὰ τὸν Schäfer, πῶς θεολόγος τοιαύτης διανοητικῆς δυνάμεως ἠδυνήθη μὲ τὴν καλυτέραν διάθεσιν νὰ διαστρέψῃ τόσα πολλὰ (Ritschl, Grundlinien eines fast verschlossenen Dogmatischen Systems, J. C. B. Mohr, Tübingen 1968, σελ. 6).

Ἵπάρχει ὅμως καὶ ἡ ἐντελῶς ἀντίθετος περὶ τοῦ Ritschl ἐκτίμησις. Ὁ Hirsch π.χ. θεωρεῖ τὸν Ritschl ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς θεολογίας ὡς τὸ τέλος τῆς παλαιᾶς καὶ τὴν ἀρχὴν μιᾶς νέας μεσαζούσης θεολογίας — Vermittlungstheologie (Geschichte der neueren evangelischen Theologie, Gütersloh 1954, σελ. 588). Ὁ Haenchen ἀποκρούει τὴν κατὰ τοῦ Ritschl μομφὴν ὡς ὑπέρητου τῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς τοῦ Bismark καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀγωνία του συνεκεντροῦτο εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ μὴν τὸν ἀρπάσῃ εἰς τοὺς ὀδόντας τῆς ἡ μηχανῆς τῆς φυσιοκρατίας καὶ τοῦ ὕλισμοῦ τῆς ἐποχῆς (A. Ritschl als systematiker, ἐν Gott und Mensch. Gesammelte Aufsätze, Tübingen 1965, σελ. 474). Ὁ E. Brunner θεωρεῖ τὸν Ritschl, μετὰ τὸν Schleiermacher, ὡς τὸ δεῦτερον ὀρόσημον τῆς θεολογίας τοῦ 19ου αἰῶνος (Mediator, Engl. Transl. London, Lutterworth Press 1934, σελ. 56), καὶ ὁ Harnack ὡς τὸν τελευταῖον πατέρα τῆς Ἐκκλησίας (παρὰ Stephan, ἐν RGG, ἐκδ. 2α, τόμ. 4, στ. 2045). Ὁ A. T. Swing διαμαρτύρεται ὅτι εἰς τὴν Ἀγγλίαν ὁ Ritschl δὲν γίνεται κατανοητὸς ἀπὸ τὰ ἔργα του ἀλλ' ἐξ ἄλλων προϋποθέσεων, διὰ τοῦτο καὶ ἀναλαμβάνει νὰ τὸν ἀποδώσῃ ὀρθῶς (The Theology of A. Ritschl, 1901). Ἐξ ἄλλου ὁ Hamilton ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ φιλελεύθερος Προτεσταντισμὸς, ἰδίᾳ δὲ ἐν τῇ ἀγγλοσαξωνικῇ του μορφῇ, προέρχεται ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ritschl» (Revolt against Heaven, An Enquiry into Anti-Supernaturalism, the Paternoster Press 1965, σελ. 16).

Ποῦ εὐρίσκεται ἡ ἀλήθεια ἐπὶ τοῦ προκειμένου; Φαίνεται ὅτι καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν εὐρίσκεται κάπου εἰς τὸ μέσον. Ἡ ἐπίδρασις τῆς θεολογίας τοῦ Ritschl ὑπῆρξε τεραστία· δὲν φαίνεται ὀρθὴ ἡ ὑποτίμησις τῆς συμβολῆς τοῦ Ritschl καὶ τῆς σκέψεώς του εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς θεολογίας τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἐξ ἄλλου ὅμως δέον ν' ἀναγνωρισθῇ ὅτι αἱ ἐπικρίσεις τῶν ἀπόψεων του εἶναι ἐν πολλοῖς ὀρθαί, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ. Τὸ ἐγγεῖρημά του ὑπῆρξε μέγα, διὰ τοῦτο καὶ τὰ σφάλματά του ὑπῆρξαν ἀνάλογα. Προσεπάθησε νὰ ἐκμοντερνίσῃ τὸν ὀρθόδοξον προτεσταντισμὸν θέτων εἰς αὐτὸν σκοπούς, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ χριστιανισμὸς ἀγωνίζεται καὶ σήμερον ὡς ἠγωνίζετο κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ritschl. Προσεπάθησε τὴν θεολογίαν τῆς ἐμπειρίας τοῦ Schleiermacher νὰ συνδέσῃ μὲ τὴν γνῶσιν τῆς ἐποχῆς καὶ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἐπισημαίνων τὴν σημασίαν ἀμφοτέρων, ἐμπειρίας καὶ ἱστορίας, διὰ

τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν. Ὁ Ritschl εἶναι ὁ θεολόγος ὁ ὁποῖος ἔδειξε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον εἰς τὴν ἐποχὴν του ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶναι τὸ σημεῖον διασταυρώσεως τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τοῦ προσωπικοῦ βιώματος. Ἀπὸ τὴν περιοχὴν τοῦ ὄντος, ἀπὸ μίαν περιοχὴν θεωρίας καὶ ρωμαντισμοῦ, ὅπου εἶχεν ὀδηγήσει τὴν θεολογικὴν σκέψιν ὁ Schleiermacher, διὰ μιᾶς ἀξιολογήσεως βαθυτέρας τοῦ πρακτικοῦ ἀγῶνος τοῦ χριστιανοῦ ἐντὸς τοῦ συγχρόνου μεταβαλλομένου κόσμου μετέθεσε τὸ κέντρον τοῦ βάρους εἰς ἓν εἶδος ἀποκεκαλυμμένου ρεαλισμοῦ καὶ θετικισμοῦ, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς δράσεως. Βεβαίως σημερον τὰ ἐρωτήματα ποῦ τίθενται εἰς τὸν θεολόγον εἶναι διάφορα ἐκείνων τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνος. Ὅπως ἄρα ποτε ὅμως ἀρκετὰ ἔχει νὰ διδάχθῃ ὁ θεολόγος τῆς σήμερον ἀπὸ τὸ ἐγγεῖρημα τῆς προηγουμένης καὶ προπροηγουμένης γενεᾶς εἰς τὴν ἀπόπειραν νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰ ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα τότε ἐτέθησαν εἰς αὐτήν.

Ἡ κριτικὴ παρουσίασις τῆς σκέψεως τοῦ Ritschl θὰ ἀκολουθήσῃ τὸ ἐξῆς διάγραμμα: 1. Γνωσιολογία. 2. Ἡ περὶ Θεοῦ διδασκαλία (Ἀποδείξεις περὶ τῆς υπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ὁ Θεὸς ὡς Πρόσωπον, ὁ Θεὸς ὡς ἀγάπη). 3. Ἡ περὶ ἁμαρτίας διδασκαλία. 4. Ἡ διδασκαλία περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ. 5. Ἡ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν. 6. Ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου.

Τὴν ἐργασίαν ταύτην ἀφιερῶν ὡς εὐγνώμον μνημόσυνον εἰς τὸν προσφάτως κοιμηθέντα σεβαστὸν καὶ ἀγαπητὸν διδάσκαλον Ἀμίλκαν Ἀλιβιζῆτον.

1. Γνωσιολογία.

Εἰς τὴν ἐποχὴν ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς, ὅτε ἐφαίνετο ὅτι ἐσαλεύοντο αὐτὰ τὰ θεμέλια τοῦ χριστιανισμοῦ, κατ' ἀντίδρασιν πρὸς τὸν ὕλισμὸν καὶ τὸν ἱστορισμὸν, ἡ κραυγὴ «ὀπίσω εἰς τὸν Κάντιον» εὔρε μεγάλην ἀπήχησιν εἰς πολλὰ ὄριμα πνεύματα τῆς ἐποχῆς. Καὶ ὁ Ritschl ἐπέστρεψεν εἰς τὴν καντιανὴν διάκρισιν μεταξὺ θρησκευτικῆς πρακτικῆς ἀφ' ἑνός, φιλοσοφικῆς θεωρητικῆς γνώσεως ἀφ' ἑτέρου. Ἡ κατ' αἰτιώδη λόγον κατάταξις τῶν κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεων, ἡ ἀνάλυσις τῆς ἐκάστοτε αἰτίας καὶ τοῦ συνδέσμου τῆς πρὸς τὰς ἄλλας αἰτίας ἀποτελεῖ τὴν γνώσιν ἑνὸς πράγματος, κατ' ἐπέκτασιν δὲ αὐτὴν ταύτην τὴν ἐπιστήμην. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Ritschl διὰ τοῦ Καντιῦ ἔχει προπάτορα τὸν Hume. Ἐξ ἄλλου ὅμως διαπιστώνει ὅτι τὸ «συναίσθημα» εἶναι τὸ βασικὸν λειτουργημὰ τοῦ νοῦ, καθ' ὅσον ἐν αὐτῷ τὸ ἐγὼ ἀποφασίζει ἂν ἢ κατ' αἴσθησιν ἀντίληψις, ποῦ ἀφορᾷ τὸν συναισθηματικὸν κόσμον τοῦ Ἐγώ, ὑπηρετῆ εἰς τὴν ἐξύψωσιν ἢ τὴν κατάθλιψιν αὐτοῦ (Ἐνθ. Ἀν., σελ. 204). Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι αἰσθητὴ κάποια ἐπὶ τοῦ Ritschl ἐπίδρασις τοῦ Schleiermacher. Ἐτσι εὐθὺς ἀμέσως διακρίνει κανεὶς τὴν προσπάθειάν του νὰ συνδέσῃ τὴν θρησκείαν τοῦ συναισθήματος πρὸς τὴν θρησκείαν τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἄν καὶ οὐδεμία θεωρητικὴ ἔρευνα ἢ γνώσις στερεῖται πρακτικοῦ ἐνδιαφέρον-

τος, ἀφοῦ κάποια συνοδεύουσα ἀξιολογική κρίσις εἶναι παροῦσα καὶ ἀναγκαία εἰς πᾶσαν θεωρητικὴν γνωστικὴν προσπάθειαν, ὡς καὶ εἰς πᾶσαν τεχνικὴν παρατήρησιν, ἡ θρησκευτικὴ γνῶσις ἀποτελεῖ μιαν ἄλλην κατηγορίαν ἀξιολογικῶν κρίσεων. Ἡ θρησκευτικὴ γνῶσις ἐκφράζεται δι' ἀνεξαρτήτων ἀξιολογικῶν κρίσεων, αἱ ὁποῖαι σχετίζονται πρὸς τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ κόσμου, καὶ προκαλοῦν συναισθήματα χαρᾶς ἢ λύπης, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἀνθρώπος εἶτε ἀπολαμβάνει τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐξασφαλιζομένην εἰς αὐτὸν κυριαρχίαν ἐπὶ τοῦ κόσμου, εἶτε αἰσθάνεται λύπην διὰ τὴν ἔλλειψιν τῆς βοήθειας τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν (Αὐτόθι, σελ. 205).

Ἀκολουθῶν τὸν Κάντιον, πιστεύει ὅτι διὰ τῆς φιλοσοφικῆς ὁδοῦ ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀναπόδεικτος. Ἡ φυσικὴ θρησκεία καὶ ἡ μεταφυσικὴ δὲν δύνανται νὰ μᾶς δώσουν τὸν Θεὸν ποῦ χρειαζόμεθα — ἓνα Θεὸν Σωτῆρα. Ὁ Θεὸς ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν τοῦ πρακτικοῦ λόγου, τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς πρακτικῆς ζωῆς, οἷα εἶναι, κατὰ τὸν Ritschl, ἡ κυριαρχία ἐπὶ τῆς φύσεως, ἡ ἄρσις τῆς ἀντινομίας μεταξὺ ιδεώδους καὶ πραγματικοῦ, ποῦ δυναστεύει ἐφ' ὅλων τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς μας. Εἰς πᾶσαν θρησκείαν ὅ,τι ζητεῖται μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ὑπερφυσικῶν πνευματικῶν δυνάμεων, ποῦ σέβεται ὁ ἀνθρώπος, εἶναι ἡ λύσις τῆς ἀντιθέσεως, ἐν ἣ ὁ ἀνθρώπος εὕρισκει ἑαυτὸν ὡς μέρος τῆς φύσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ ὡς πνευματικὴ προσωπικότης ἀπαιτοῦσα κυριαρχίαν ἐπ' αὐτῆς ἀφ' ἑτέρου. Τὰ ἐμπόδια ποῦ συναντᾷ ὁ ἀνθρώπος ἀπὸ μέρους τῆς φύσεως εἶναι δύο εἰδῶν: ἡ ἐμπειρία τῆς ἀμαρτίας καὶ ὁ πόνος. Ὁ χριστιανισμὸς διὰ τοῦτο, ὡς καὶ πᾶσα ἀνωτέρα θρησκεία, εἶναι κατ' ἀρχὴν θρησκεία ἀπολυτρωτικὴ, ἀφοῦ ζητεῖ νὰ συμφιλιώσῃ τὸν ἀνθρώπον μετὰ τοῦ Θεοῦ, νὰ τοῦ ἐμπνεύσῃ παιδικὴν εἰς Αὐτὸν ἐμπιστοσύνην, μὲ σκοπὸν τὴν ἀπολύτρωσιν ἐκ τῆς δουλείας τῆς φύσεως.

Ἰδιαιτέραν ἐπίσης σημασίαν διὰ τὴν θεολογικὴν γνωσιολογίαν τοῦ Ritschl ἔχει ἡ ἱστορία. Αἱ ἀξιολογικαὶ κρίσεις (Werturteile) ἐκδιπλοῦνται ἐντὸς τῆς ἱστορίας. Ἡ χριστιανικὴ γνῶσις τοῦ Θεοῦ μορφοποιεῖται εἰς ἀξιολογικὰς κρίσεις ἐν τῇ ἱστορικῇ προσωπικότητι καὶ τῷ ἔργῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἐδῶ ἡ Κ. Διαθήκη καὶ ὁ Λούθηρος, ὅχι ὁ Κάντιος, εἶναι οἱ ὁδηγοὶ τοῦ Ritschl. Εἰς τὴν ἱστορικὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰησοῦ ἡ ἱστορία ἀποκτᾷ τὸν γνῶμονά της καὶ ἀνακαλύπτει τὸ νόημά της. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῆς ἀποκαλυπτικῆς σημασίας τῆς Ἐκκλησίας ἐντὸς τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ δὲν συντελεῖται παρὰ τῇ ἱστορίᾳ, ἀλλ' ἐντὸς αὐτῆς. Ὁ Ritschl προσεπάθησε τὴν ἐξ ἐσφαλμένης τινὸς σχολαστικῆς θεολογικῆς ἢ φιλοσοφικῆς ἀντικειμενικότητος ἀπελευθερωθεῖσαν διὰ τῆς βιβλικῆς καὶ ἄλλης ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης θρησκείαν νὰ προφυλάξῃ ἐκ τῆς ἐκτροπῆς εἰς τὸν ὑποκειμενισμὸν τοῦ μυστικισμοῦ ἢ εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς ρομαντικῆς καὶ μυστικίζουσας ἐνδοκοσμικότητος τοῦ Schleiermacher, διὰ δὲ τῆς ἱστορίας νὰ δώσῃ περιεχόμενον καὶ γνῶμονα εἰς τὴν θεολογίαν. Ἡ

ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ, ἡ Ἐκκλησία, ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ὡς ἱστορικὸν μέγεθος, ἡ δικαίωσις καὶ ἡ πίστις ὡς κυριαρχία ἐπὶ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας ἀποτελοῦν τὰς κατευθυντήριους γραμμὰς τῆς σκέψεώς του ἔναντι μιᾶς ἀντιϊστορικῆς σχολαστικίζουσῃς θεολογίας (βλ. Stephan, "Ενθ. Ἀνωτ., σελ. 2044).

Οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὴν σκέψιν τοῦ Ritschl διαφωνοῦν ὡς πρὸς τὸν ἀν οὔτος ἔχη φιλοσοφικὰς προϋποθέσεις εἰς τὸ θεολογικὸν του σύστημα ἢ ἀν οὔτος εἶναι καθαρῶς δογματικὸς θεολόγος, στηριζόμενος εἰς τὴν Βίβλον καὶ τοὺς Μεταρρυθμιστὰς ἀποκλειστικῶς. Ἡ ἐντύπωσίς μας εἶναι ὅτι ὁ Ritschl ἐπιθυμεῖ διαζύγιον πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ θέλει νὰ στηρίζεται μόνον εἰς τὰς Γραφὰς, καθὼς τὰς ἡρμῆνευσαν ὡς πρὸς τὸ δόγμα τῆς δικαίωσεως οἱ ἀρχηγέται τῆς Μεταρρυθμίσεως· γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι ὡς ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ συνηχεῖ πανταχοῦ εἰς τὴν σκέψιν του ἡ ἠθικὴ ἀπαιτήσις τοῦ πρακτικοῦ λόγου τοῦ Καντίου καὶ ἡ τάσις πρὸς ὅ,τι πρακτικόν, μὲ ἐμπιστοσύνην εἰς τὰς ἠθικὰς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου καὶ νεανικὸν ἐνθουσιασμὸν ἐξικινούμενον μέχρις ἀφελείας. Τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα ἀποτελοῦν τὴν οὐσίαν εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς προϋποθέσεις τῆς θεολογίας τοῦ Ritschl. Θὰ εἴχομεν ὡς ἐκ τούτου ἐπὶ τοῦ προκειμένου θέματος νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἐξῆς: α) Εἰς τὴν γνωσιολογίαν του ὁ Ritschl ἐμφανίζεται λίαν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Κάντιον καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴν του. Ἡ ψυχολογία δὲν εἶχεν ἀκόμη τότε θεμελιωθῆ ὡς ἐπιστήμη, ἡ δὲ ψυχολογία τοῦ βάθους ἦτο ἀκόμη ἐντελῶς ἀγνωστος. Ὁ κόσμος τῆς ἐνοράσεως ἢ τῶν ἀρχετύπων ὡς πηγῶν γνώσεως ἦσαν ἀγνωστοὶ εἰς τὸν Ritschl. β) Ἡ ἀντίθεσίς του πρὸς πᾶσαν μεταφυσικὴν τὸν ὀδηγεῖ, ἐπὶ τὰ ἔχνη τοῦ Καντίου, εἰς μίαν ριζικωτέραν τοῦ δέοντος διάκρισιν μεταξὺ τῆς φύσεως καὶ τοῦ κόσμου τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία καὶ ἀφ' ἑαυτῆς φαίνεται ἀπίθανος καὶ ὑπὸ τῆς ἰδίας τῆς ἐπιστήμης ἐτέθη μετὰ ταῦτα ἐν ἀμφιβόλῳ. Ἡ ὀρθόδοξος ἀνατολικὴ παράδοσις δέχεται, κατὰ τὴν Κ. Διαθήκην, ἐν εἶδος συμπαθείας μεταξὺ τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῆς φυσικῆς θρησκείας καὶ τῆς μεταφυσικῆς ὡς πηγῶν γνώσεως τοῦ Θεοῦ ὁ Ritschl ὑπῆρξε πρόδρομος τῶν συγχρόνων μας διαλεκτικῶν θεολόγων, αἱ δὲ ἀπόψεις του καθ' ὃν μεμετρημένον τρόπον διατυποῦνται, ὅτι δηλ. ἡ φυσικὴ θρησκεία καὶ ἡ μεταφυσικὴ δὲν μᾶς δίδουν τὸν Θεὸν-Σωτῆρα ποὺ χρειαζόμεθα, εἶναι γενικῶς εἰπεῖν ἀκριβεῖς. γ) Ἡ περιοχὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου θεωρεῖται ὡς ἀσφαλὴς βᾶσις κατοχυρώσεως τῆς υπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ τοῦτο δὲν εἶναι εἰς τὴν ἔκτασιν ἠθέλην ἡ ἐποχὴ τοῦ Ritschl ἀληθές. Ἄλλωστε ὑπὸ τὴν ἔνοιαν αὐτὴν ὁ Θεὸς κινδυνεύει νὰ καταστῇ ὁ ἀναγκαῖος ἀόρατος ἐπόπτης τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἠθικῆς τάξεως.

Γενικῶς ὅλη αὐτὴ ἡ θεωρία περὶ τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων τοῦ Ritschl, συνδεδασμένη καθὼς παρουσιάζεται μὲ τὴν πολεμικὴν κατὰ τῆς μεταφυσικῆς, δημιουργεῖ τοῦλάχιστον τὸν κίνδυνον ὑποκειμενισμοῦ. Ἡ κρίσις ὅτι κάτι

εἶναι καλὸν προϋποθέτει ἢ περιλαμβάνει τὴν κρίσιν ὅτι τοῦτο εἶναι πραγματικόν· ἢ χριστιανικὴ γνῶσις τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸν Ritschl, λαμβάνει μορφήν εἰς ἀξιολογικὰς κρίσεις, ὡς προκαλεῖ ἢ ἀποκάλυψις. Εἰς τὴν ἀποκαλυπτομένην διὰ τοῦ Χριστοῦ πραγματικότητα ἢ πίστις κατέχει τὸν γνῶμονα, πρὸς ὃν προπαθοῦμεν ἅπαντες νὰ συμμορφωθῶμεν. Διερωτᾶται τις ὁμοῦ: Ὁ ἀξιολογικὸς γνῶμων ὃν ἐφαρμόζομεν ἐν τῇ ἀναγνωρίσει τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ εἶναι ἀπλῶς ἠθικὸς ἢ καὶ ὑπερβατικὸς; Ὅπισθεν αὐτῶν τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων διακυβεύεται ὄχι μόνον ἡ ὑπερβατικότης καὶ οἰκουμενικότης, ἀλλὰ καὶ ἡ ζῶσα παρουσία τοῦ Θεοῦ ἐν ὀνόματι ἐνὸς θετικισμοῦ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ δι' ἀξιολογικῶν κρίσεων. Τὸ θέμα τοῦτο τῆς σημασίας τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων διὰ τὸν Ritschl προεκάλεσε πολλὴν σύγχυσιν. Τοῦτο σημαίνει τοῦλάχιστον ὅτι ὁ Ritschl ἐπὶ ἐνὸς σοβαροῦ θέματος δὲν ὑπῆρξεν ἀρκούντως σαφής. Ἐκ τῶν μελετητῶν του τινὲς πιστεύουν ὅτι ἡ περὶ θρησκείας ἰδέα του προέρχεται ἐκ τοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τῆς ἐνδοκοσμιότητος τῆς ἐποχῆς, τὴν δὲ θεολογίαν του ἐκλαμβάνουν ὄχι ὡς προῖόν τῆς Γραφῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ τῆς θεωρίας του περὶ γνώσεως (K. Barth, Cösta Hök, Haenchen κ.ά.), ἐνῶ ἄλλοι δέχονται περιφερειακὸν ἢ βοηθητικὸν τὸν ρόλον τῆς γνωσιολογικῆς θεωρίας τοῦ Ritschl, τοῦ καταλογίζουσι ὁμοῦ ἀσάφειαν καὶ τὸ ὅτι ἀπέδωκε πράγματι περισσοτέραν τοῦ δέοντος σημασίαν εἰς μίαν ἐσφαλμένην γνωσιολογικὴν θεωρίαν.

Δύο μὴ θεολογικαὶ ἀρχαὶ ἐπηρέαζον τὴν σκέψιν του, τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ (Ding an Sich) καὶ αἱ ἀξιολογικαὶ κρίσεις (Werturteile). Ὅπως ὁμοῦ προσφυῶς παρατηρεῖ ὁ Mosloy, αἱ δύο αὐταὶ ἀρχαὶ δὲν ταιριάζουν ἀπολύτως μεταξύ των. Ἄν σοβαρῶς δεχώμεθα τὴν βεβαιότητα τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων, τότε τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ δὲν χρειάζεται (Ritschlianismus, *En Essay*, London 1909, σελ. 256). Φαίνεται, πράγματι, ἀληθές ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦ Ritschl εἶναι συνθετικὴ καὶ διὰ τοῦτο ὀδηγεῖ εἰς πολλὰς ἀσάφειας. Ἄν καί, καθὼς φαίνεται, ἡ συνθετικότης αὕτη τῆς σκέψεώς του ἐξησφάλισε τὴν ἐπιτυχίαν εἰς τὴν θεολογίαν του, ὑπῆρξε καὶ μίαν ἀπὸ τὰς κυρίας ἀδυναμίας της. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου προσπαθεῖ νὰ συνδέσῃ μίαν ὄντολογίαν καὶ μίαν φαινομενολογίαν κατὰ τὸν τρόπον τῆς συγκολλήσεως.

δ) Ὡς δογματικὸς θεολόγος ὁ Ritschl δὲν θεωρεῖ ὡς ἔργον του τὴν περιγραφὴν ἢ τὴν διαφώτισιν τοῦ χριστιανικοῦ συνειδῶτος, τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἀλλὰ διὰ τῆς στροφῆς εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀποκάλυψιν, εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐπιδιώκει νὰ δώσῃ τὸν ἐν Χριστῷ κανόνα καὶ τὸ μέτρον τῆς χριστιανικῆς εὐσεβείας. Ἀπὸ τοῦ ὀρθοῦ ὁμοῦ τούτου στόχου του ἐξέτρεψεν αὐτὸν ἐπανειλημμένως ὁ ὀρθολογιστικὸς ἠθικισμὸς του καὶ ἡ ἠθικὴ του αἰσιοδοξία — ἀμφοτέρα κληρονομία ἀπὸ τὸν Κάντιον. Ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ Ritschl πρὸς τὴν ἱστορίαν ὡς πηγὴν ἀποκαλύψεων παραγνωρίζει εἰς ἱκανὸν βαθμὸν τὸ γεγονός τῆς ἁμαρτίας, τὸν διαλεκτι-

κόν χαρακτηῖρα τῆς πίστεως καθὼς καὶ ὄλων τῶν θεολογικῶν ἐννοιῶν. Ἀντιμετωπίζει τὴν ἱστορίαν μὲ ἀνεπίτρεπτον αἰσιοδοξίαν, ὅταν κυττάζη πρὸς τὰ ἐμπρός. Ὁ Θεὸς καὶ ὁ Χριστὸς ταυτίζονται τόσον μετὰ τῆς ἱστορίας, ὥστε κινδυνεύει τις νὰ πιστεύσῃ ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς ἱστορίας (βλ. Mackintosh, *Types of Modern Theology*, σελ. 160). Ἐνῶ δηλ. ὁ Ritschl δικαίως τονίζει τὸν ἱστορικὸν χαρακτηῖρα τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, τονίζει τόσον ὑπερμέτρως τοῦτον, ὥστε νὰ κινδυνεύῃ ἢ ἐκτὸς τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τῇ ἱστορίᾳ εἶσοδος τῆς ἀποκαλύψεως. Ταῦτα ὡς πρὸς τὰς πηγὰς τῆς γνώσεως κατὰ τὸν Ritschl.

Μετὰ τὰς παρατηρήσεις αὐτάς ἐρχόμεθα νὰ ἐξετάσωμεν τὴν σχέσιν τῆς θρησκείας πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν κατὰ τὸν Ritschl. Οὗτος διακρίνει σαφῶς μεταξὺ θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων. Μόνον εἰς τὰ ἀνώτερα στάδια τῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως εὐρίσκομεν τὴν θρησκείαν συνδεδεμένην μὲ τὴν ἠθικὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ θρησκεία ἀφορᾷ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου, ἐνῶ ἡ ἠθικὴ ἀφορᾷ τὴν τοποθέτησίν μας ἔναντι τῶν ἄλλων, ἐμμέσως δὲ ἔναντι τοῦ Θεοῦ. Ἐν τῷ χριστιανισμῷ ὑπάρχει θρησκευτικὸν ἐλαττήριον τῆς ἠθικῆς λειτουργίας, ἀφοῦ ἐκεῖνο εἰς ὃ κατατείνει ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ — ἕνας ὑπερκόσμιος σκοπὸς δι' ὃν μᾶς προορίζει ὁ Θεὸς καὶ συγχρόνως τὸ ὕψιστον ἀγαθόν. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ὁ Ritschl δὲν κατορθώνει νὰ ἴδῃ τὸν κατὰ τὴν Κ. Διαθήκην καὶ τὴν ἀληθῆ χριστιανικὴν πνευματικότητα συνδεδεικὸν κρῖκον θρησκείας καὶ ἠθικῆς, πού δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ τὸ "Ἅγιον Πνεῦμα. Οἰαδήποτε ἄλλη σύνδεσις ὀδηγεῖ εἰς ἀποτυχίαν. Ὁ Κ. Barth τὸν κατηγορεῖ ὅτι ὑπέταξε τὴν ἔννοιαν τῆς θρησκείας εἰς ἐν ἰδεῶδες τῆς ζωῆς (Lebensideal), γέννημα τῆς ἐποχῆς του. Καὶ εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι οὔτε αὐτὴ ἦτο ἢ πρόθεσις τοῦ Ritschl, οὔτε καθ' ὄλην τὴν γραμμὴν ἡ κρίσις αὕτη εἶναι ἀληθής. Πρέπει παρὰ ταῦτα νὰ δεχθῆ τις ὅτι εἶναι τόση ἢ ἔμφασις, ἥτις δίδεται εἰς τὰς ἠθικὰς ἀξιολογικὰς κρίσεις, ὥστε αἱ καθαρῶς θρησκευτικαί, αἱ ἀφορῶσαι, ἀνεξαρτήτως ὄλων τῆς ἠθικῆς, τὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου, νὰ χάνουν τὴν δυνάμιν των καθὼς παρουσιάζονται παραπλευρῶς πρὸς τὰς ἄλλας.

Ἡ σύγκρουσις ἢ ἡ ἀνάμιξις φιλοσοφίας καὶ θρησκείας προέρχεται, κατὰ τὸν Ritschl, πάντοτε ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀπαιτεῖ κατὰ τὸν ἴδιον αὐτῇ τρόπον νὰ δημιουργήσῃ μίαν ἐνιαίαν περὶ τοῦ κόσμου ἄποψιν. Ἡ εἰς ὅλα τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα προβολὴ ἐνὸς ὑπερτάτου νόμου ὑπάρξεως, ἐξ οὗ μετὰ ταῦτα ἀναλαμβάνεται ἡ παραγωγὴ τοῦ κόσμου ἐν τῷ συνόλῳ του, σημαίνει καταστρατήγησιν τῆς αὐστηρᾶς ἐφαρμογῆς τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου, ἐμφανίζεται δὲ ἡ προβολὴ αὕτη ὡς προἰὸν τῆς διαισθητικῆς φαντασίας τόσον ὅσον ὁ Θεὸς καὶ ὁ κόσμος εἶναι διὰ τὴν θρησκευτικὴν σκέψιν. Ἡ ὑπερτάτη ἀρχὴ τοῦ κόσμου οὐδέποτε ἀποδεικνύεται ὡς ἔχει, ἀλλὰ πάντοτε προϋποτί-

θεται. Ἡ ἀντίθεσις τοῦ πανθεϊσμοῦ καὶ τοῦ ὕλισμοῦ πρὸς τὸν χριστιανισμὸν ἐγκτεται ἀκριβῶς εἰς τὰς γνωσιολογικὰς προϋποθέσεις τῶν δύο πρώτων, οἱ ὅποιοι ζητοῦν νὰ παρουσιάσουν ὡς ὑπέρτατον νόμον τῆς ὑπάρξεως καθόλου τὸν νόμον μιᾶς ἐπὶ μέρους περιοχῆς τοῦ εἶναι, ἂν καὶ αἱ λοιπαὶ περιοχαὶ τοῦ εἶναι οὔτε δύνανται οὔτε θὰ ἔπρεπε νὰ ἐρμηνευθοῦν ὑπ' αὐτοῦ. Ἡ δὲ θρυλουμένη μεταξὺ φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ χριστιανισμοῦ ἀντίθεσις ὑπάρχει κατὰ τὸν Ritschl μόνον μεταξὺ φυσικῆς θρησκείας, ἀναμίκτου μετὰ τινος ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τῆς φύσεως, καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀπόψεως περὶ τοῦ κόσμου, ἢ ὅποια βεβαιώνει τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα περὶ τῆς κυριαρχίας του ἐφ' ὅλου τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Ὁ φιλοσοφικὸς ἰδεαλισμὸς ἐξ ἄλλου κυριαρχεῖται ἐκ τῆς προϋποθέσεως ὅτι οἱ νόμοι τῆς θεωρητικῆς γνώσεως εἶναι οἱ νόμοι τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος εἰς ὅλας αὐτοῦ τὰς λειτουργίας. Ἐκ μιᾶς τοιαύτης ἀρχῆς πολλὰ ἀπόψεις τῆς χριστιανικῆς ἐκτιμῆσεως τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἐγὼ παρουσιάζονται ἀντιφατικαὶ καὶ συνεπῶς ἀναληθεῖς. Ἀλλά, ἐπάγεται ὁ Ritschl, καθὼς τὸ συναίσθημα καὶ ἡ βούλησις δὲν δύνανται νὰ ὑπαχθοῦν εἰς μίαν αἰτιώδη θεωρητικὴν γνῶσιν, αὕτη δὲν δικαιούται νὰ ἐπιβάλλῃ τοὺς νόμους τῆς ἐπ' αὐτῶν. Ὁ Θεὸς τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ καθὼς καὶ ὁ Θεὸς τῆς φύσεως δὲν εἶναι θεοί. Ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ ἀποδεικνύεται ὡς ἀληθῆς θρησκευτικὴ γνῶσις, μόνον ὅταν ὁ Θεὸς νοῆται ὡς ἐξασφαλίζων ἐν τῷ κόσμῳ μίαν τοιαύτην θέσιν εἰς τὸν πιστόν, ὥστε οὗτος νὰ ὑπερνικᾷ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ κόσμου. Πέραν αὐτῆς τῆς ἀξιολογικῆς κρίσεως τῆς πίστεως, γνῶσις τοῦ Θεοῦ ἀξία τοῦ περιεχομένου δὲν ὑπάρχει. Ὁ Θεὸς τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς φύσεως εἶναι ὁ Θεὸς τῆς εἰδωλολατρίας. Εἰς τὴν προτεσταντικὴν παράδοσιν, μετὰ τὸν Λούθηρον, καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀπόψεις τοῦ ὀρθοδόξου προτεσταντικοῦ σχολαστικισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὁ Ritschl τονίζει ὅτι γνωρίζομεν τὴν ὑπαρξίν καὶ τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ μόνον ἐκ τῆς ἀξίας των δι' ἡμᾶς. Εἰς τὴν συνάφειαν αὐτὴν δέον νὰ σημειωθῇ, περὶ τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων καὶ πάλιν, ὁ ἀπολογητικὸς χαρακτήρ τῆς ὅλης τοποθετήσεως τοῦ Ritschl ἐπὶ τοῦ θέματος. Ἄν ἤθελεν ὁ Ritschl νὰ ἐξαγάγῃ τελικὰ συμπεράσματα ἐκ τῶν ἀξιολογικῶν του κρίσεων, θὰ ἀνέπτυσεν ὀπωσδήποτε μίαν ὄντολογίαν. Φαίνεται ὅμως ὅτι, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Καντίου, διὰ λόγους ἀπολογητικούς δὲν πραγματεύεται περὶ «τῶν ὄντων», ἀσχολεῖται μόνον μετὰ τὴν ἀξίαν τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν δι' ἡμᾶς, διὰ τοῦτο δὲ δίδει τὴν ἐντύπωσιν τοῦ θετικιστοῦ καὶ τοῦ πραγματιστοῦ. Ἡ τοποθέτησις του εἶναι τόσον οἰκεία καὶ εἰς τὴν ἰδικὴν μας γενεάν, καθ' ἣν τὰ πάντα ἐξετάζονται ἐκ τῆς ἀξίας των δι' ἡμᾶς.

Ἡ θεολογία, κατὰ τὸν Ritschl, δὲν εἶναι εὐσέβεια. Ὡς ἐπιστήμη εἶναι μᾶλλον ἀντικειμενικὴ γνῶσις. Ὡς τοιαύτη ὅμως πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὸ αἶσθημα τῆς ἀξίας τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ὁ θεολόγος ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ ἔργῳ πρέπει νὰ τηρῇ ἐν ἑαυτῷ τὸ αἶσθημα τοῦτο περὶ τῆς ἀξίας

τῆς θρησκείας του εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε νὰ διατηροῦνται τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκεῖνα τῆς περὶ τοῦ Θεοῦ ἐννοίας, ποὺ καθιστοῦν δυνατὴν τὴν εἰς Αὐτὸν ἐμπιστοσύνην (Αὐτόθι, σελ. 211). Πῶς τοῦτο καθίσταται δυνατὸν δὲν ἐξηγεῖ ὁ Ritschl. Θέτει πολλάκις ἀκριβεῖς καὶ ὑψηλοὺς στόχους, δὲν καθορίζει ὅμως τὰ μέσα πρὸς ἐπίτευξιν των. Ἴσως, εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τοῦ ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὰς μεγάλας ἠθικὰς καὶ πνευματικὰς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου, νὰ ἐθεώρει οὗτος τὴν ἐπίτευξιν τόσον ὑψηλῶν στόχων ἐντὸς τῶν ἀνθρωπίνων δυνατοτήτων. Τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα πῶς εἶναι δυνατὴ μία θεολογία, σύμφωνος ἀπολύτως πρὸς τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα καὶ πρὸς τὴν ἐσωτάτην βίωσιν τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως εὐρίσκομεν π.χ. παρὰ Συμεῶν τῷ Νέφ Θεολόγῳ «Κατὰ τῶν ἐπιχειρούντων θεολογεῖν ἄνευ Πνεύματος», ὅπου τὸ θεολογεῖν ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοίαν ἀποτελεῖ κατ' οὐσίαν χαρακτηριστικὴν ἐνέργειαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

2. Ἡ περὶ Θεοῦ διδασκαλία.

α. Αἱ ἀποδείξεις περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Ritschl ἀπορρίπτει πᾶν ὅ,τι ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν μεταφυσικὴν, αἱ δὲ βασικαὶ ἐννοιαὶ τῆς μεταφυσικῆς εἶναι ἡ πρώτη αἰτία, ὁ τελικὸς σκοπὸς καὶ ἡ ἐννοία τοῦ ἀπολύτου. Ὁ γερμανὸς θεολόγος πιστεύει ὅτι αἱ ἐννοιαὶ πρώτη αἰτία καὶ τελικὸς σκοπὸς δὲν δύνανται νὰ ὑπερβῶν τὰ ὄρια τῆς ἐννοίας τοῦ κόσμου καὶ διὰ τοῦτο δὲν δύνανται νὰ ἐκφράσουν τὴν χριστιανικὴν περὶ τοῦ Θεοῦ ἰδέαν (Αὐτόθι, σελ. 215).

Συζητῶν τὴν κοσμολογικὴν ἀπόδειξιν περὶ πρώτης αἰτίας ἀπορρίπτει αὐτὴν ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἕκαστον πρᾶγμα εἶναι «causa sui» ὡς ἡ ἐνότης τῶν γνωρισμάτων του, τοῦτο δὲ ἀνεξαρτήτως πρὸς τὸ γεγονός ὅτι ἕκαστον πρᾶγμα πρέπει νὰ νοῆται συγχρόνως καὶ ὡς τὸ ἀποτέλεσμα ἄλλων αἰτίων. Διὰ νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν δυνατότητα μιᾶς πρώτης αἰτίας νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἄλλων αἰτίων, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι αὕτη εἶναι «causa sui» καὶ «causa omnium» συγχρόνως, ἥτοι ἡ ἐνότης ὅλων τῶν γνωρισμάτων τοῦ σύμπαντος. Τοῦτο ὅμως δὲν θὰ ἦτο ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ πρώτη αἰτία ὅλων τῶν πραγμάτων· θὰ ἦτο ἀπλῶς ἡ οὐσία τοῦ κόσμου, ἡ πολλαπλότης τῶν πραγμάτων θεωρουμένη ὡς μία ἐνότης, ἡ αἰτιώδης ἐνότης πάντων τῶν ἄλλως ὡς αἰωνίων παριστωμένων πραγμάτων.

Ὅ,τι ὁ Ἀριστοτέλης καλεῖ Θεόν, ἐν σχέσει μὲ τὴν τελολογικὴν ἀπόδειξιν, ἀπέχει πολὺ τῆς χριστιανικῆς ἐννοίας περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν καὶ ὡς πρὸς τὸν πλοῦτον. Ἡ μεταφυσικὴ ἐννοία τοῦ «τέλους», εἰς ὃ ὀδηγοῦν σειραὶ ἐνδιαμέσων, δὲν ὑπερβαίνει τὴν ἐννοίαν τοῦ κόσμου, οὐτινος ἐκφράζει τὴν ἐνότητα. Αὐτὸς ὁ τελικὸς σκοπὸς εἶναι ἐνδοκοσμικὸς, εἶναι δηλ. ὁ κόσμος ἐν τῇ ἐνότητι του ἢ ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου (Weltseele).

Ἄμφότεραι αἱ ἀποδείξεις ἀποτελοῦν προφανῶς τὴν ἔκφρασιν τῆς ἰδέας ὅτι, «ἐὰν ἐπιθυμοῦμεν νὰ γνωρίσωμεν τὸν κόσμον ὡς ὅλον, κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ σκεφθῶμεν ἐπιπροσθέτως περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς τῆς πρώτης αἰτίας καὶ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τοῦ κόσμου» (Αὐτόθι, σελ. 216). Εἶναι φανερόν ὅμως ὅτι ἐν τῷ αὐτῷ περιπτώσει ἔχομεν νὰ κάμωμεν μόνον μὲ μιάν «ὑπερβατικὴν ἰδέαν», οὐδεμία δὲ ἐγγύησις ὑπάρχει ὅτι κάτι τὸ πραγματικὸν ἀνταποκρίνεται εἰς αὐτήν.

Ἡ ὄντολογικὴ ἀπόδειξις τοῦ Ἀνσέλμου τῆς Καντουαρίας ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν μας, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ἂν ἀνταποκρίνεται καὶ εἰς τὸν κόσμον τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Καρτεσίου νὰ συναγάγῃ ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ ἀπειροῦ ἐν ἡμῖν τὴν πραγματικότητα αὐτοῦ ἐκτὸς ἡμῶν οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ γνώσις ἀποκτωμένη δι' ἀφαιρέσεως ἐκ τοῦ κόσμου, εἶναι ὁ συνήθης τρόπος, καθ' ὃν πᾶσα μορφή θρησκευτικῆς πίστεως ἐκφράζει τὴν πραγματικότητα τῶν θεῶν τῆς. «Ἡ πρότασις καθ' ἣν εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν τὴν περὶ Θεοῦ ἔννοιαν ὡς πραγματικὴν διὰ νὰ ἐξηγήσωμεν τοιοῦτοτρόπως τὴν ἰδικήν μας πίστιν εἰς Αὐτόν, ἀποτελεῖ ἀπλῆν ἀναλυτικὴν κρίσιν, παραγομένην ἐκ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, διότι ἤδη περιέχεται ἐν αὐτῇ» (Αὐτόθι, σελ. 217). Ἐν τῇ τῷ αὐτῷ θρησκευτικῇ γνώσει ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς προϋποθέσεως ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀντιδιαστέλλει ἑαυτὸν πρὸς τὸν κόσμον τῆς φύσεως καὶ ζητεῖ κατὰ τινα τρόπον νὰ διασφαλίσῃ τὴν θέσιν του. Ὁρθῶς ὁ συναδέλφος κ. Νησιώτης, ἀφοῦ διακρίνῃ τὴν ὄντολογικὴν ἀπόδειξιν τοῦ Ἀνσέλμου, ἥτις εἶναι ἔκφρασις πίστεως καὶ οὐχὶ σκέψεως, ἐκείνης τοῦ Καρτεσίου, δι' ὃν ὁ Θεὸς ἀποτελεῖ οὕτως εἰπεῖν τὴν ἀσφάλειαν τοῦ ἀνθρωπίνου ὀρθοῦ λόγου, παρατηρεῖ ἐν σχέσει πρὸς τὴν περὶ Θεοῦ ἰδέαν τοῦ δευτέρου: «Πρόκειται ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει περὶ ἀναδημιουργίας τοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Θεὸς ὡς ὁ κεκρυμμένος Μέγας ἐμφανίζεται, ὅταν ὁ ἄνθρωπος καλῆ αὐτὸν νὰ παρουσιασθῇ ὡς ὄριον πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ μηδενισμοῦ καὶ ἀσφάλειαν ἐναντίον τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ δρῶντος ἑπονηροῦ πνεύματος. Ὁ ἄνθρωπος μένει μόνος ἐν τῇ φύσει ἄχωρος καὶ ἄχρονος καὶ χρησιμοποιεῖ αὐτὴν ὡς ἀντικείμενον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ ὁ ἄχωρος Θεὸς μεταβάλλεται κατόπιν προσκλήσεως εἰς ἔνοικον καὶ προστάτην τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας» (Ἰσχυρισμὸς καὶ Χριστιανικὴ Πίστις, Ἀθήναι 1956, σελ. 24).

Τὰ αὐτὰ ἰσχύουν καὶ περὶ τῆς ἠθικῆς ἀποδείξεως τοῦ Καντίου. Κατ' αὐτὸν ἡ ἔννοια τῆς ἠθικότητος περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ ὡς προϋπόθεσιν τὴν ἐλπίδα τῆς εὐδαιμονίας. Ἄλλ' ὁ ὑπάρχων κόσμος, ἡ φύσις, ἀντιτίθενται εἰς αὐτὴν τὴν συνέυρεσιν ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας. Εἶναι ἀνάγκη νὰ θεωρήσωμεν τὸν Θεὸν ὡς ἐγγυητὴν τῆς ἠθικῆς ταύτης ἀναγκαιότητος, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος συλλαμβάνει τὸ ὕψιστον ἀγαθὸν ὡς συνέυρεσιν τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐδαιμονίας ἢ τῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῆς φύσεως. Διὰ τοῦ ἐπιχειρήματος τούτου ὁ Κάντιος ἀποδεικνύει τὴν ἀναγκαιότητα ὅχι ὅμως καὶ τὴν πραγματικότητα τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Ritschl ἀναπτύσσει τὴν ἀπόδειξιν ταύτην τοῦ Καντίου ἔτι περαιτέρω καὶ τὴν διορθώνει. Ἐὰν τὸ ἀντικείμενον τῆς ἠθικῆς βουλήσεως εἶναι πραγματικόν, τότε ὁ πρακτικὸς λόγος ἀποτελεῖ κλάδον τῆς θεωρητικῆς γνώσεως, ἢτοι ἡ γνώσις τῶν νόμων τῆς συμπεριφορᾶς μας εἶναι ὡσαύτως μία θεωρητικὴ γνώσις, ἢ γνώσις τῶν νόμων τῆς πνευματικῆς ζωῆς, καὶ δὲν πρέπει νὰ διαστέλλωμεν, ὡς ὁ Κάντιος διέστειλε, τὸν πρακτικὸν ἀπὸ τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Ἐπὶ τῆς προϋποθέσεως ταύτης στηριζόμενος καὶ βάσει τῆς ἀξιολογικῆς κρίσεως (Werturteil) περὶ ὑπεροχῆς τοῦ πνεύματος ἔναντι τῆς φύσεως, προσάγει καὶ ὁ Ritschl («ἀποδείξεις») περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ παρὰ τὴν ἀντιπάθειάν του πρὸς τὴν μεταφυσικὴν.

Ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος, καθόσον σχετίζεται πρὸς τὴν φύσιν, διατελεῖ ὑπὸ τοὺς νόμους τοῦ μηχανισμοῦ τῆς. Ἄλλ' ἐν τῇ ιδιοτυπίᾳ του τὸ πνεῦμα ἐν σχέσει πρὸς τὴν φύσιν γνωρίζεται διὰ πρακτικῶν νόμων, οἵτινες ἐκφράζουν τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι σκοπὸς καθ' ἑαυτόν. Ἡ πραγματικότης τῆς φύσεως ὑπάρχει παραπλεύρως πρὸς τὴν πραγματικότητα τοῦ πνεύματος. Ἡ θεωρητικὴ γνώσις δὲν δύναται νὰ ἐκφύγη τῆς ὑποχρέωσός νὰ εὕρη ἓνα νόμον, ὑπὸ τὸν ὁποῖον τὰ δύο ταῦτα συστήματα πραγματικότητος ζῶσιν ὁμοῦ. Δοθείσης τῆς ιδιοτυπίας τῆς πραγματικότητος τοῦ πνεύματος ἐν σχέσει πρὸς τὴν πραγματικότητα τῆς φύσεως, ἢ θεωρητικὴ γνώσις, διὰ νὰ εὕρη τὴν ἐνοποιούσαν ταῦτα ἀρχήν, πρέπει εἴτε νὰ παραιτηθῇ τοῦ ἔργου ἢ νὰ ἀναγνωρίσῃ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν τὸ ἔγκυρον τῆς χριστιανικῆς περὶ τοῦ Θεοῦ ἀντιλήψεως. Οἰαδήποτε ὅμως παραίτησις ἀπὸ τοῦ ἔργου, ἐκτὸς τοῦ ὅτι θὰ παρεγνώριζε τὴν κοινὴν ἡμῶν ἐμπειρίαν περὶ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ πνεύματος ἐπὶ τῆς φύσεως, θὰ ἐπεβεβαίωσεν τὴν πρακτικὴν ἐγκυρότητα τῆς θρησκευτικῆς κοσμοθεωρίας διὰ τὸ πνεῦμα. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ διλήμματος ἐνώπιον τοῦ ὁποίου φέρει ὁ Ritschl τὴν θεωρητικὴν γνώσιν εἶναι εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις τὸ αὐτό, ἢτοι ἡ ἀναγκαιότης τῆς χριστιανικῆς περὶ τοῦ Θεοῦ ἰδέας.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ τρόπος οὗτος τοῦ σκέπτεσθαι ἀποτελεῖ κύκλον. Ὁ Ritschl ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας τῆς ὑπεροχῆς τοῦ πνεύματος ἔναντι τῆς φύσεως ὡς δεδομένης, ἐν συνεχείᾳ δὲ προχωρεῖ εἰς τὸν συλλογισμὸν του διὰ νὰ καταλήξῃ συμπερασματικῶς εἰς τὴν ἀφετηρίαν, ἢτοι εἰς τὴν πραγματικότητα, ἣτις ἀπαιτεῖται ἐκ τῆς καθολικῆς ἐμπειρίας ἢ ἀξιολογικῆς κρίσεως περὶ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ πνεύματος ἔναντι τῆς φύσεως.

Ὁ Ritschl ἀναπτύσσει τὴν αὐτὴν σκέψιν καὶ κατ' ἄλλον τρόπον. Ὅταν παρατηροῦμεν, σημειοῖ, τὴν στάσιν τοῦ πνεύματος ἔναντι τῆς φύσεως, ἀντιλαμβάνομεθα ὅτι τὸ πνεῦμα μεταχειρίζεται τὴν φύσιν ὡς τι ὑπάρχον χάριν αὐτοῦ, ἐνῶ εἰς τὴν πρακτικὴν σφαῖραν τῆς βουλήσεως χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τὴν φύσιν ὡς μέσον διὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ κοινοῦ ἠθικοῦ τέλους, τὸ ὁποῖον συνιστᾷ καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ κόσμου. Ἀμφοτέρα λαμβάνουν χώραν παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ φύσις ὑπόκειται εἰς πολὺ διαφόρους νόμους ἢ ἐκεῖνοι εἰς οὓς

ὕπακοοι ἐν τῷ πνεύματι. «Ὡς ἐκ τούτου δέον νὰ συμπεράνωμεν εἴτε ὅτι ἡ κρίσις τοῦ πνεύματος περὶ τῆς ἀξίας του ὡς δυνάμεως ὑπερεχούσης τῆς φύσεως, ἡ κρίσις περὶ μιᾶς ἠθικῆς κοινωνίας ὑπερβαίνουσας τὴν φύσιν, εἶναι ἀβάσιμος φαντασία, εἴτε ὅτι ἡ λαμβανομένη ὑπὸ τοῦ πνεύματος ἔναντι τῆς φύσεως θέσις εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ πρὸς τὸν ὑπέρτατον νόμον, ὅστις εἶναι ἔγκυρος καὶ διὰ τὴν φύσιν ἐπίσης» (Αὐτόθι, σελ. 224). Ἄλλ' ἡ ἀξιολογικὴ τοῦ πνεύματος κρίσις περὶ ἑαυτοῦ ἔναντι τῆς φύσεως δὲν εἶναι ἀβάσιμος καὶ φανταστικὴ.

Ἐν τῇ ἐκθέσει τοιούτων ἀπόψεων δὲν διαφεύγει τὴν προσοχὴν τοῦ Ritschl ὁ κυκλικὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι. Πρέπει ὅμως νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι πᾶσα συστηματικὴ γνώσις ἔχει ἐν τῇ ἀφετηρίᾳ της δεδομένον τι, κάποιον αὐταπόδεικτον ἀλήθειαν. Ὁ Ritschl ὡς τοιαύτην αὐταπόδεικτον ἀλήθειαν θεωρεῖ τὴν ἐσωτερικὴν ἐμπειρίαν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν αὐτοσυνείδησιν τοῦ πνεύματος περὶ τῆς ἀξίας του. Ἄν ἐρωτήσῃ τις τὸν Ritschl πῶς γνωρίζει ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ἀβάσιμον φαντασίαν αὐτὴ ἡ ὑπέρβασις τῆς φύσεως ὑπὸ τοῦ πνεύματος, αὐτὴ ἡ ἰδέα περὶ τοῦ χριστιανικοῦ Θεοῦ, ἡ ἀπάντησις ποὺ δίδει εἶναι πολὺ ἀπλή; Ἐκπληρῶν τις ἐν τῇ πράξει τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ (κατὰ τὸν τρόπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ) πειθεται ὅτι ὁ Χριστὸς ἀπεκάλυψε πράγματι τὸν Θεόν, ὅπερ σημαίνει ὅτι διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ ἀγόμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν ὅτι ὁ πρακτικὸς σκοπός, ὃν ὁ χριστιανισμὸς θέτει ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων, ἀποτελεῖ συγχρόνως τὸν τελικὸν σκοπὸν, δι' ὃν ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη καὶ κυβερνᾶται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Οὕτω γνωρίζομεν ἐκ πείρας ὅτι εἴμεθα ἀνεξάρτητοι ἐκ τῆς φύσεως καὶ ὅτι ὡς ἐκ τούτου ἡ κρίσις μας περὶ ὑπεροχῆς ἔναντι τῆς φύσεως δὲν εἶναι ἀβάσιμος φαντασία.

Δι' ὅλων τῶν ἀνωτέρω ὁ Ritschl θέλει νὰ εἴπῃ ὅτι ἔχων ὁ ἄνθρωπος τὴν ἐμπειρίαν μιᾶς ἐλευθερίας ἐπὶ τῆς φύσεως καὶ τοῦ κόσμου, εὐρίσκει τὴν βᾶσιν αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας εἰς τὴν θείαν Βούλησιν, ἡ ὅποια δημιουργεῖ τὸν κόσμον τῆς πνευματικῆς ζωῆς ὡς τὸν τελικὸν της σκοπὸν. Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ σκέπτεσθαι περὶ τῶν ἐνδείξεων σχετικῶς πρὸς τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ ὀδηγεῖ, κατὰ τὸν Ritschl, εἰς ἕνα Θεὸν ποὺ εἶναι ὁ χριστιανικὸς Θεός, ἐνῶ ἡ κοσμολογικὴ καὶ ἡ τελολογικὴ ἀπόδειξις, καὶ ἂν ἀκόμη ἦσαν ὀρθαί, δὲν ἐκφράζουν τὴν ἀξίαν τοῦ Θεοῦ διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἰδιαίτατα τὴν ἀξίαν αὐτοῦ διὰ τὸν ἄνθρωπον ὡς ἁμαρτωλόν. Ἡ ἠθικὴ ἀπόδειξις διαφέρει τῶν ἄλλων, καὶ ἡ ἀξία της ἀσφαλῶς ὑπερβαίνει ἐκελεῖνην τῶν ἄλλων. Παρὰ ταῦτα, δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι ἐνῶ ὁ Κάντιος θεωρεῖ τὴν πρακτικὴν πίστιν εἰς τὸν Θεόν, μὲ τὰ ἰδιώματα ποὺ τοῦ ἀποδίδει ὁ χριστιανισμὸς, ὡς ἀναγκαίαν διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς γνώσεως ἡμῶν περὶ τοῦ κόσμου, δὲν παρουσιάζει παρὰ ταῦτα τὴν ἰδέαν ταύτην — ἥτις ἀποτελεῖ μόνον ἀντικείμενον τῆς πρακτικῆς πίστεως, καὶ δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ἐκτὸς τῆς τοιαύτης πίστεως — ὡς μίαν ἔννοιαν θεωρητικὴν ἢ λογικὴν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπιστήμης ἐν γένει» (Αὐτόθι, σελ. 225).

Τὸ μειονέκτημα τοῦτο τῆς ἠθικῆς ἀποδείξεως παρὰ τῷ Καντίῳ συνδέεται γενικῶς πρὸς τὸν χωρισμὸν τῶν σφαιρῶν τοῦ πρακτικοῦ καὶ τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. «Ὁ Κάντιος», προσθέτει ὁ Ritschl, «δὲν ἐξετίμησε τὸν πρακτικὸν λόγον ἐν τῇ οὐσιαστικῇ ἀξίᾳ του. Ἄν ἡ ἄσκησις τῆς ἠθικῆς βουλήσεως εἶναι μία πραγματικότης, τότε ὁ πρακτικὸς λόγος ἀποτελεῖ κλάδον τῆς θεωρητικῆς γνώσεως. Ὁ Κάντιος οὐδέποτε ἐφθασεν εἰς τὰς δύο ταύτας θέσεις» (Αὐτόθι, σελ. 221).

Αἱ ἀπόψεις αὗται τοῦ Ritschl περὶ τοῦ ἰσοκύρου τῆς πίστεως πρὸς τὴν γνῶσιν ἔχουν ἀναμφιβόλως ὡς ἀφετηρίαν τὴν χριστιανικὴν ἐμπειρίαν τοῦ προβλήματος πίστις-γνῶσις, ὠδήγησαν δὲ τὴν θεολογίαν εἰς ὁδοὺς νέας, τῶν ὁποίων ἐνδεικτικὸς καρπὸς εἶναι μεταξὺ ἄλλων ἰδίᾳ τὸ ἔργον τοῦ Hermann «Κοινωνία ἐν Χριστῷ» καθὼς καὶ ἡ τάσις εἰς τινὰ κλάδον τοῦ θεολογικοῦ Προτεσταντισμοῦ εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας πρὸ τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου νὰ ἐμφανισθῇ ἡ θεολογία ὡς θετικὴ ἐπιστήμη. Ἐνδεικτικὸς εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ τίτλος τοῦ ἔργου τοῦ Mackintosh, *Theology as an Empirical Science*, New York, 1919. Ὁ Ritschl ἐπιμένει, ὡς καὶ ἡ σύγχρονος Διαλεκτικὴ θεολογία, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ πίστις πρέπει νὰ καθοδηγῆται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ὑπὸ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ. Ἐν ἀντιθέσει ὁμοῦ πρὸς τὴν σύγχρονόν μας προτεσταντικὴν θεολογίαν, ὡς κατέστη φανερὸν ἐκ τῶν ἀνωτέρω, δὲν ἀρνείται οἰανδήποτε ἀξίαν εἰς τὴν μεταφυσικὴν, εἰς ὅ,τι π.χ. ἀφορᾷ τὸν καθορισμὸν τοῦ νοήματος τῶν ἐννοιῶν τῆς αἰτίας καὶ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ. Πάντως, γενικῶς εἰπεῖν, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν φυσικὴν θεολογίαν εἶναι ἀπορριπτικὸς τὴν θεωρεῖ κενὴν ἠθικοῦ περιεχομένου καὶ ὡς μὴ δυναμένην νὰ ἱκανοποιήσῃ ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ζητεῖ τὴν ἀφῆσιν τῶν ἁμαρτιῶν του. Διὰ τοῦτο περὶ Θεοῦ εἰς τὴν σειρὰν τῶν σκέψεων τοῦ Ritschl θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ λόγος μετὰ τὴν χριστολογία, τὴν σωτηριολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησιολογίαν, ἀφοῦ ὅ,τι βέβαιον γνωρίζομεν περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς Σωτῆρος τὸ γνωρίζομεν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ καὶ ἐν τῷ σωτηρίῳ Αὐτοῦ ἔργῳ.

β. Ὁ Θεὸς ὡς Πρόσωπον.

Ἡ ἐννοια τοῦ ἀπολύτου ἐν τῇ μεταφυσικῇ εἶναι διὰ τὸν Ritschl κάτι τὸ καθῆκαυτό, τὸ ἀπομεμονωμένον καὶ ἀφρημένον, κάτι τὸ ἀποκλεῖον οἰανδήποτε σχέσιν πρὸς τι ἄλλο, τὸ ἀποκλεῖον ὅ,τι εἶναι τὸ πλέον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν θρησκείαν: τὸ πρόσωπον καὶ τὴν ἀγάπην.

Εὐρίσκεται ἐν τῇ οὐσίᾳ τῆς θρησκείας ἡ σύλληψις τῆς θεότητος ὡς προσώπου, κατὰ ἓνα δηλ. τρόπον ἀνάλογον πρὸς ἐκεῖνον δι' οὗ ὁ ἄνθρωπος διακρίνει ἑαυτὸν τῆς φύσεως. «Ἡ ἄνεσις μεθ' ἧς ὁ ἄνθρωπος προσωποποιεῖ τὰ φυσικὰ φαινόμενα, εἴτε αὐτὰ εἶναι εὐεργετικὰ εἴτε καταστροφικὰ, ἀποδεικνύει ὅτι ἀκριβῶς ἐν τῇ πνευματικῇ προσωπικότητι τῶν θεῶν ὁ ἄνθρωπος

εὐρίσκει τὸ στήριγμα ποῦ ἀναζητεῖ εἰς πᾶσαν θρησκείαν, ἤτοι τὴν λύσιν τῆς ἀντιθέσεως μεταξύ φύσεως καὶ πνεύματος» (Αὐτόθι, σελ. 199).

Ἡ ἀπέχθεια τοῦ Πανθεισμοῦ διὰ τὸν Θεὸν ὡς πρόσωπον στηρίζεται, κατὰ τὸν Ritschl, εἰς ἓν λυρικομουσικὸν αἴσθημα περὶ τοῦ σύμπαντος. Ἄλλως ὅμως αἰσθάνεται τις τὸν κόσμον, ὅταν ἀπολαμβάνῃ ἓνα μουσικὸν τεμάχιον, καὶ ἄλλως, ὅταν ἐντὸς τοῦ κόσμου ἀσκήσῃ τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν ἐν τῇ συνειδήσει ὅτι ἕκαστος ἐξ ἡμῶν συνιστᾷ ἓν ὅλον ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ τάξει καὶ ὄχι ἀπλοῦν μέρος τοῦ κόσμου. Τὰ περὶ λυρικομουσικῶν αἰσθημάτων ὡς ἀρχῆς τοῦ σύμπαντος κ.τ.τ. στρέφονται προφανῶς κατὰ τοῦ Schleiermacher.

Σοβαρὰς ἀντιρρήσεις κατὰ τοῦ χριστιανικοῦ Θεοῦ ὡς προσώπου εἶχε διατυπώσῃ ὁ ἐγγελευμένος γνωστός βιογράφος τοῦ Ἰησοῦ David Strauss ἐν τῇ δογματικῇ ἔργῳ του «Ἡ παλαιὰ καὶ ἡ νέα πίστις» (1872). Ὁ Strauss συμφωνεῖ μὲ τὸν Spinoza ὅτι «omnis determinatio est negatio». Ἄλλ' ἡ ἀρνησις ἐν προκειμένῳ θὰ ἦτο ἐντελῶς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ, ἐπομένως, ὁ Θεὸς δὲν θὰ πρέπη νὰ ὀρίζηται ὡς πρόσωπον. Ὁ Ritschl ἀγνοεῖ ἐπὶ τοῦ θέματος τὸν ἀποφατισμὸν τῆς ἀνατολικῆς θεολογίας, δὲν τὸν ἀπασχολεῖ δὲ τὸ θέμα τῆς κοινωνίας τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος. Ἀπλῶς, δίδει ἄλλην ἔννοιαν εἰς τὸ «determinatio», οὕτως ὥστε νὰ ἀποφύγῃ τὰς συνεπειὰς τῆς «negatio». Πιστεῖται ὅτι εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ συλλάβωμεν τὸν Θεὸν ὡς πρόσωπον μᾶλλον διὰ τῆς μελέτης ἐκείνου τὸ ὅποιον ἐκτιμᾶται περισσότερο μεταξύ τῶν ἀνθρώπων ἤτοι τῆς ἀνεξαρτήτου προσωπικότητος. «Ἀνεπτυγμένη δὲ προσωπικὴ ἀτομικότης συνίσταται εἰς τὴν δύναμιν τοῦ δέχεσθαι τὰ ἀναπότρεπτα κίνητρα τοῦ περιβάλλοντος εἰς τὸ σχέδιον τῆς ἰδίας ζωῆς, ὥστε αὐτὰ νὰ ἐνσωματοῦνται ἐν αὐτῇ ὡς μέσα ὑπὸ ἑλεγχον, καὶ νὰ μὴ γίνωνται αἰσθητὰ πλέον ὡς ἐμπόδια εἰς τὴν ἐλευθέραν κίνησιν τοῦ ἐγώ. Ἡ μόνη διαφορὰ, ὡς πρὸς τὸν Θεόν, εἶναι ὅτι ἡ προσωπικότης του ἔχει τὴν βᾶσιν τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἐν ἑαυτῇ» (Αὐτόθι, σελ. 233). Τοιοῦτοτρόπως ὁ Ritschl, δίδων διάφορον ἢ ὁ Strauss ἔννοιαν εἰς τὸν «ὀρισμὸν» τοῦ Θεοῦ, προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγῃ τὰς συνεπειὰς τῆς «negatio». Διὰ τὴν Πατερικὴν θεολογίαν τοιοῦτον πρόβλημα δὲν ὑφίσταται, διότι οἰαδῆποτε ἀπόπειρα ὀρισμοῦ τοῦ Θεοῦ ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι εἰς τὸν Θεὸν κατ' οὐσίαν.

Ἡ ἀλήθεια τῆς ἰδέας περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς προσωπικότητος ἐπαληθεύεται μᾶλλον διὰ τῆς ἐν αὐτῇ εὐρέσεως τοῦ μέτρου ποῦ καθορίζει ἂν καὶ εἰς ποῖον βαθμὸν τὸ αὐτὸ κατηγορηματὸν δύναται νὰ ἀποδοθῇ καὶ εἰς ἡμᾶς. «Τὸ ὅτι εἴμεθα ἀνεξάρτητοι προσωπικότητες κρίνομεν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ἐκείνην τὴν προσωπικότητα, ἡ ὁποία, ἔχουσα ἐν ἑαυτῇ τὸν λόγον τῶν ἐνεργειῶν τῆς, ἀποτελεῖ τὸν κανόνα» (Αὐτόθι, σελ. 234).

Ἐξ ἄλλου, ὁ Θεὸς ὡς πρόσωπον εἶναι ζωτικῶς συνδεδεμένος μετὰ τῆς εἰδικῆς ἀξίας ποῦ ἀποδίδομεν εἰς τὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν. Οὕτω, κατὰ τὸν Ritschl, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ κατανόησις τοῦ Θεοῦ ὡς προ-

σώπου «δικαιοῦται ἐπιστημονικῶς ὡς ἡ μόνη πρακτικὴ μορφή τῆς περι τοῦ Θεοῦ ἀντιλήψεως» (Αὐτόθι). ὁ Θεὸς βιοῦται ὡς βούλησις, ἐν δὲ τῇ χριστιανικῇ θρησκείᾳ ὡς ἀγαπῶσα βούλησις.

γ. Ὁ Θεὸς ὡς ἀγάπη.

Ὁ Ritschl πιστεύει ὅτι, καθορίζουσα τὴν ἠθικὴν ἐν τῷ κόσμῳ τάξιν, ἡ θεολογία δέον νὰ ἔχη ὡς ἀφετηρίαν τῆς τὴν ἔννοιαν ἐκείνην περι τοῦ Θεοῦ, δι' ἧς ἐκφράζεται ἡ σχέσις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Υἱὸν Του καὶ Κύριον ἡμῶν — ἡ σχέσις ἐκείνη ἣτις διὰ τῆς μεσιτείας τοῦ Χριστοῦ ἐκτείνεται ὡσαύτως καὶ πρὸς τὴν κοινότητα τῶν πιστῶν Του. Ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ὡς Πατὴρ. «Οἰαδήποτε ἐπομένως ἀπόπειρα δημιουργίας μιᾶς ἐπιστημονικῆς διδασκαλίας περι τοῦ Θεοῦ θὰ ἀποτύχη, ἂν δὲν λάβῃ ὑπ' ὄψιν ὅλας τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος» (Αὐτόθι, σελ. 273). Ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει Ἐαυτὸν ἐν τῷ Υἱῷ καὶ ἐν τῇ Κοινοτητι ὡς ἀγαπῶσαν βούλησιν.

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοήσῃ τις τὸν ἀμαρτωλὸν ὡς ἀντικείμενον καὶ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ συγχρόνως. Κατὰ τὸν Ritschl «ἡ ἔννοια τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς ἱκανοποιήσεως τῆς θείας δικαιοσύνης ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ οὐδεμίαν ἔχει οὐσιώδη σχέσιν πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, εὐρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν κοινὸν νόμον, ἐνίοτε δὲ καὶ πρὸς τὸν ἠθικόν, οὐδόλωσ δὲ ἡ ἔννοια αὕτη ἀποδεικνύεται ὑγιής, ὅταν συγχέῃ τὰ δύο ταῦτα μέτρα» (Αὐτόθι, σελ. 271). Ἡ ἔννοια τῆς ἀγάπης εἶναι ἡ μόνη ἀρμόζουσα ἔννοια περι τοῦ Θεοῦ, διότι καὶ τὴν διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀποκάλυψιν πρὸς τὴν Κοινοτητά Του μᾶς βοηθεῖ νὰ ἐννοήσωμεν, καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ κόσμου συγχρόνως νὰ λύσωμεν. Διὰ νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἐρώτημα διατι ὁ Θεὸς ἔφερε τὸν κόσμον εἰς τὴν πραγματικότητα ἐκ τῆς ἀπλῆς δυνατότητος τῆς δημιουργίας Του δὲν βοηθεῖ ἡ τυπικὴ ἔννοια τῆς θείας προσωπικότητος, ὅπως δὲν βοηθεῖ καὶ ἡ πανθειστικὴ ἀποψις. Ἡ ἀπλῆ τυπικὴ ἔννοια περι τοῦ Θεοῦ ὡς προσώπου δὲν ἐπαρκεῖ πρὸς ἀπάντησιν εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐρώτημα, διότι μᾶς ἀφίνει ἐλευθέρους νὰ ἀποδώσωμεν πᾶν δυνατὸν εἶδος περιεχομένου εἰς τὴν θείαν βούλησιν. Μόνον διὰ τοῦ εἰδικοῦ ιδιώματος τῆς ἀγάπης εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοήσωμεν τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου παρὰ τοῦ Θεοῦ.

Ἐξ ἄλλου, ἡ ποιότης αὕτη τῆς ἀγάπης βοηθεῖ γενικῶς εἰς τὸ νὰ ἀποκαλυφθῇ εἰς ἡμᾶς ἐν τῷ Θεῷ τὸ βάθρον τῆς ἐνότητος φύσεως καὶ πνεύματος καὶ ὁ νόμος τῆς συνυπάρξεώς των. Ἡ θεία βούλησις δὲν εἶναι ἀπροσδιόριστος, διότι μία τοιαύτη βούλησις οὐδὲν δύναται νὰ ἐξηγησῇ.

Ποία ὅμως εἶναι ἡ φύσις τῆς θείας ἀγάπης; Καθὼς τὴν ὀρίζει ὁ Ritschl, αὕτη συνεχῶς τείνει νὰ ἀναπτύξῃ καὶ νὰ οἰκειωθῇ τὸν ἀτομικὸν αὐτοσκοπὸν τοῦ ἄλλου προσώπου, θεωροῦσα τὸ ἔργον τοῦτο ἀναγκαῖον εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἰδίου αὐτῆς τέλους, τῆς ἰδίας συνειδητῆς αὐτῆς ἀτομικότητος. Καὶ ποῖον εἶναι τὸ ἀντικείμενον ἐκεῖνο ποὺ ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἀγάπης ἀπὸ

μέρους τοῦ Θεοῦ; Τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ φυσικὸς κόσμος, διότι οὗτος στερεῖται συγγενείας πρὸς τὸν Θεόν. Ἡ φύσις καλεῖται εἰς τὴν ὑπαρξιν, ἕνα ὑπηρετήσῃ ὡς μέσον ἐν τῷ οὐσιώδει σκοπῷ τοῦ Θεοῦ, ὅστις εἶναι ἡ δημιουργία τοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Λοιπὸν, τὸ σύμπαν, θεωρούμενον οὕτω, ἦτοι ὡς προϋπόθεσις τοῦ ἠθικοῦ βασιλείου τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, εἶναι δημιούργημα τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Τώρα διὰ νὰ καταστή ὁ πολλαπλοῦς κόσμος τῶν πνευμάτων ἀντικείμενον τῆς θείας ἀγάπης, πρέπει νὰ νοηθῇ οὗτος ὅχι ἐν τῇ πολλαπλότητι του, ἥτις τὸν καθιστᾷ συγγενῆ πρὸς τὴν φύσιν καὶ ὅχι πρὸς τὸν Θεόν, ἀλλὰ πρέπει τὸ ἀνθρώπινον γένος νὰ νοηθῇ ἐν μιᾷ ἐνότητι, ἄλλη ἢ ἡ φυσικὴ τῆς γενέσεως αὐτοῦ ἐνότης. Ἡ ἐνότης δὲ αὕτη προσφέρεται ἐν τῇ κοινωνίᾳ τοῦ Χριστοῦ, ἥτις ἔχει ὡς ἔργον τῆς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ὡς ὁ τελικὸς πρὸς πραγματοποίησιν σκοπὸς ἐντὸς τοῦ κόσμου καὶ ὡς τὸ ὑπέρτατον ἀγαθὸν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου ὑπερβαίνει τὸν κόσμον, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς εἶναι ὑπερβατικὸς, καὶ διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ ἀνάλογον ἀντικείμενον τῆς θείας ἀγάπης καὶ τὴν κλειῖδα λύσεως τοῦ προβλήματος τοῦ κόσμου ἐν γένει.

Ἄπαντα τὰ ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ παράγονται ἐκ τῆς θεμελιώδους ἰδέας τοῦ Θεοῦ ὡς ἀγαπώσης βουλήσεως. Ὁ Θεὸς π.χ. εἶναι αἰώνιος ὅχι διότι εἶναι ἀναρχος καὶ ἀτελεῦτης—ὁ τύπος οὗτος τῆς αἰωνιότητος ἐν ὀρισμένῃ τινὶ ἐννοίᾳ δύνανται ν' ἀποδοθῇ καὶ εἰς τὸν κόσμον— ἀλλὰ διὰ τὸ ἀμετάθετον τῆς κατευθυνομένης πρὸς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ βουλήσεώς Του, καὶ διότι ἡ σημασία τοῦ χρόνου πρὸς ἐξυπηρέτησιν αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ἔχει ἀρθῆ διὰ τὸν Θεόν.

Τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ ἔχει τὴν αὐτὴν ἐννοίαν, ὅταν χρησιμοποιῶνται περὶ τοῦ Πατρὸς, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Διότι τὸ ὄνομα σημαίνει τὸν Θεὸν ὡς ἀποκαλυπτόμενον, ἐνῶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ, ἥτις ἰκανώνει τὴν Κοινότητα νὰ οἰκειωθῇ τὴν Αὐτὸ-ἀποκάλυψιν Του ὡς Πατὴρ διὰ τοῦ Υἱοῦ Του (Αὐτόθι. σελ. 273). Τοιοῦτοτρόπως, ὁ τριαδικὸς Θεὸς εἶναι ἡ θεία βούλησις, ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει εἰς τοὺς πιστοὺς πνευματικὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τοῦ κόσμου καὶ τελείαν ἠθικὴν κοινωνίαν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ ὑψίστου Ἁγαθοῦ.

Εἶναι ὠραῖα αὐτὰ ποῦ γράφει ὁ Ritschl περὶ τῆς θείας ἀγάπης, δὲν ἀνταποκρίνονται ὁμοῦ ἀκριβῶς πρὸς ὅσα περὶ τῆς θείας ἀγάπης γνωρίζομεν ἐκ τῆς Κ. Διαθήκης, ὅπου κατ' ἐξοχὴν τονίζεται ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἁμαρτωλοὺς, πρὸς αὐτοὺς ποῦ εἶναι ἀνόμοιοι πρὸς τὸν Θεόν. Τὰ περὶ ἀγάπης ὑπὸ τοῦ Ritschl γραφόμενα ἔχουν κάτι τὸ ἀρχαιοελληνικὸν καὶ ὀρθολογικόν, ἐνῶ ἡ θεία ἀγάπη ἐν τῇ Παλαιᾷ καὶ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἔχει ὡς κύριον χαρακτηριστικὸν τὸ ἄλογον, τὸ μυστηριώδες ἐν πάσῃ περιπτώσει. Ἐὰν θὰ ἠθέλαμεν ἕνα ὀρισμὸν τῆς θείας ἀγάπης ἐκ τῆς Κ. Διαθήκης, θὰ ἐλέγομεν ὅτι αὕτη συνίσταται εἰς τὴν μέχρι ἐσχάτης ταπεινώσεως καὶ θυσίας προσφορὰν τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν Του. «Συνίστησι τὴν ἑαυτοῦ ἀγάπην πρὸς ἡμᾶς ὁ Θεὸς ὅτι ἐτι ἁμαρτωλῶν

δντων ἡμῶν Χριστὸς ὑπὲρ ἡμῶν ἀπέθανεν» (Ρωμ. 5,8). "Ἐπειτα ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς φύσεως τῆς ἀγάπης ὁ Ritschl εἶναι μᾶλλον ἐπηρεασμένος ὑπὸ τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν καὶ ψυχολογικῶν ἀντιλήψεων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν βεβαίως δεχθῆ τὴν χριστιανικὴν ἐπίδρασιν, δὲν ἐκφράζουν ὁμως ἐν τῇ πληρότητί του τὸ νόημα τοῦ χριστιανικοῦ μυστηρίου. Ὁ Θεὸς δὲν πραγματοποιεῖ τὸν ἑαυτὸν Του μετατρέπων τοὺς σκοποὺς τῆς ἰδικῆς μας ζωῆς εἰς ἰδικόν Του σκοπόν. Ἡ θεία ἀγάπη πρωταρχικῶς καὶ κυρίως εἶναι ἐκεῖνη ποὺ ἔχει καθορίσει τὸν ἀληθῆ σκοπὸν τῆς ζωῆς ἡμῶν ὡς προσώπων, δὲν δύναται δὲ αὐτὴ νὰ προσδιορισθῇ ἐκ τοῦ ἀντικειμένου της εἰμὴ ἀτελῶς.

Καὶ ὁ ριζικός χωρισμὸς τὸν ὁποῖον ὁ Ritschl κάμνει μεταξὺ τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου δὲν εἶναι βιβλικός, ἀλλ' εἶναι ἐπηρεασμένος ἐκ τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἡ Ἁγία Γραφή παρουσιάζει τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου ἐν μιᾷ ἐνότητι καὶ ἐν στενῇ ἀλληλεγγύῃ. Σημειώνει ὁ Ritschl τὸν ὑπηρετικὸν τοῦ φυσικοῦ κόσμου ρόλον ἔναντι τοῦ πνευματικοῦ. Καὶ τοῦτο εἶναι ὀρθόν. Τί νόημα ὁμως ἔχει ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἀποκαταδοκία τῆς κτίσεως εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ (Ρωμ. 8,19) καὶ ἐν γένει τὸ δόγμα περὶ τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν; Ἡ φύσις λαμβάνει τὸ νόημά της ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον ὡς πρόσωπον ἢ ἀπὸ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο ὀρθῶς ἐπισημαίνει ὁ Ritschl. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος ἢ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀδιανόητοι ἐκτὸς τῆς φύσεως, ἐντὸς ἐνὸς δῆθεν ἀπολύτως σπιριτουαλιστικοῦ κόσμου. Τὴν πλαστικωτέραν ἐκφρασιν αὐτῆς τῆς συνυπάρξεως μεταξὺ πνεύματος καὶ φύσεως ἔχομεν εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κτίσις ἀκολουθοῦν τὴν αὐτὴν πορείαν ἐν τῇ πτώσει καὶ ἐν τῇ σωτηρίᾳ. Τοῦτο δὲν φαίνεται σαφῶς εἰς ὅσα γράφει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Ritschl.

Ὁ K. Barth εἶναι ὀξὺς εἰς τὴν κριτικὴν του τῆς περὶ τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τοῦ Ritschl, εἶναι ὁμως γεγονός ὅτι ἐπισημαίνει ὀρισμένες ἀδυναμίας της. Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ παρὰ τῷ Ritschl ἐξαντλεῖται, κατὰ τὸν Barth, εἰς τὸ ὅτι ὁ Θεὸς θέλει τὴν κοινότητα, τὴν δημιουργεῖ, τὴν συντηρεῖ, καλοῦνται δὲ οἱ ἄνθρωποι νὰ δράσουν ἐντὸς αὐτῆς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ· ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου γίνεται τελικὸς σκοπὸς τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ δὲ ὁ Θεὸς ὀρίζεται ὡς ἀγάπη, ὁ σκοπὸς οὗτος καταλήγει νὰ εἶναι καὶ σκοπὸς τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Τοιοῦτοτρόπως ὁμως παρουσιάζεται ὁ Ritschl ὡς θέτων ὄχι μόνον τὸ ἔργον τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν οὐσίαν του εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ δημιουργία καὶ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ δὲν διακρίνονται, ὁ Barth φρονεῖ ὅτι διὰ τὸν Ritschl ἡ Δημιουργία εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ("Ἐνθ. Ἀνωτ., σελ. 603).

"Ὅσον καὶ ἐὰν κριθοῦν αὐστηραὶ αἱ παρατηρήσεις αὗται τοῦ Barth, εἶναι γεγονός ὅτι ὁ Ritschl συνδέει τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ στενῶς μετὰ τοῦ σκοποῦ τοῦ κόσμου. Προφανῶς εἰσάγει ἐγκόσμια παραστατικὰ στοιχεῖα διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ τὴν τελικὴν ἐμφά-

νισιν τῆς ὅλης θείας οὐσίας (Bl. Schäfer, "Ενθ. Ἄνωτ., σελ. 14). Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ περὶ τοῦ Θεοῦ ἔννοια τοῦ Ritschl ἀπειλεῖ τὴν ὑπερκοσμιότητα τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ Οὗτος κινδυνεύει νὰ χαθῆ ἐντὸς τῆς βασιλείας Του, ἡ δὲ θρησκευτικὴ ἐμπειρία τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ ζῶσα αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ σχέσις δὲν εὐρίσκει μορφήν ἐκφράσεως καὶ κινδυνεύει καὶ αὐτὴ νὰ χαθῆ ἐντὸς τοῦ μηχανισμοῦ τῆς σχέσεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν τελικὸν Του σκοπὸν καὶ πρὸς τὴν κοινότητα.

Πρέπει, βεβαίως, νὰ ὁμολογηθῆ ὅτι ἔναντι τοῦ πανθειζοντος ρωμαντισμοῦ τονίζει ὁ Ritschl τὸν Θεὸν ὡς Πρόσωπον καὶ οὐχὶ ἀσχέτως καὶ πρὸς ἀπολογητικούς παράγοντας ἐπιθυμεῖ νὰ προβάλῃ εἰς τὴν ἐποχὴν του τὸν Θεὸν ὡς Ἀγάπην, ἅν καὶ τοῦτο δὲν ἔπρεπε νὰ γίνῃ εἰς βάρος τῆς ἀγιότητος καὶ τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ. Ἐπειτα εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι προσπαθεῖ νὰ δώσῃ τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ στηριζόμενος εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν. Ὁ Θεὸς ποὺ μᾶς παρουσιάζει εἶναι ὁ Θεὸς Σωτὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Δὲν εἶναι ὅμως ὁ τριαδικὸς Θεός. Θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ ὅτι ἡ χριστολογία τοῦ Ritschl εἶναι πλημμελής, ἡ δὲ πνευματολογία σχεδὸν ἀνύπαρκτος. Ἀκριβῶς δὲ τὸ πλημμελὲς τῆς χριστολογίας του θέτει ἐν κινδύνῳ τὴν ὑπερκοσμιότητα τοῦ Θεοῦ, ἡ δὲ ἀπουσία τοῦ ἁγίου Πνεύματος τὴν ζῶσαν σχέσιν τῆς κοινότητος ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀτόμου μετὰ τοῦ σώζοντος Θεοῦ.

(Συνεχίζεται)